

DE ZEEREIS VAN SINT BRANDAAN

Een kerkhistorische reis langs literaire kusten

Met een Nederlandse vertaling van

Navigatio Sancti Brendani abbatis

(ed. Carl Selmer)

MARIEN GRASHOFF

JUNI 1994

Doktoraalscriptie
in het kader van het hoofdvak
Kerkgeschiedenis
(begeleidend docent: dr. M.B. Pranger)
en het bijvak
Middeleeuws Latijn
(begeleidend docent: drs. L.C. Meijer)

Universiteit van Amsterdam
Faculteit der Godgeleerdheid/
Delenus Instituut

INHOUD

WOORD VOORAF	5
1 INLEIDING	7
Onderwerp	7
Bron	7
Methode	8
Narratieve analyse	9
Overige hulpmiddelen	11
Opbouw van de skriptie	11
2 DE HISTORISCHE KONTEKST	13
De Ierse kerk	13
De Keltische liturgie	14
Vrome zwervers	16
De Brendan-voyage	20
Lotharingse kloosterhervormingen	20
De latere Brandaan-traditie	22
3 DE LITERAIRE KONTEKST	25
Ierse verhalen	25
Oosterse woestijnheiligen	26
De Brandaan-traditie	28
Latijnse traditie	28
Volkstaaltraditie	29
Overige afgeleiden	30
4 EEN INHOUDELIJKE ANALYSE VAN DE NAVIGATIO	33
Een narratologische benadering	33
Tekst	33
Verhaal	34
Geschiedenis	36
Oosterse motieven	38
Initiatie	40
Hemel en hel	41
5 DE NAVIGATIO ALS GESCHIEDVERHAAL: EEN KONKLUSIE	47
Algemene konklusie	47
Liturgie	47
De eenheid in de kloostergemeenschap	48
De Regula Benedicti	48
Leidslieden	49
Leken	49
Purgatorium	49
BIJLAGEN	51
BIJLAGE 1: KAARTEN	53
Kaart 1	55
Kaart 2	57
Kaart 3	59
Kaart 4	61
BIJLAGE 2: VERTALING NAVIGATIO SANCTI BRENDANI ABBATIS	63
Toelichting (& inhoudsopgave) bij de vertaling	63

Vertaling	65
LITERATUUR	109
REGISTER	117

WOORD VOORAF

Deze skriptie vormt nagenoeg de afsluiting van mijn theologiestudie. Ik heb er met veel plezier en weinig wanhoop aan gewerkt. De direkte basis is gelegd door het onderwijs dat ik genoot aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen en de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam. Met name wil ik noemen drs. L.B. Schelhaas, universitair docent Klassieke Talen, prof.dr. A.J. Jelsma, hoogleraar Kerkgeschiedenis, drs. L.C. Meijer, universitair docent Middeleeuws Latijn en dr. M.B. Pranger, universitair docent Middeleeuwse Kerkgeschiedenis.

Een mens leert, als het goed is, buiten de kollegebanken echter evenveel als daarin en juist die zijdelingse vorming kan van het grootste belang zijn. Daarom wil ik ook dokter Muis, destijds anesthesiste in het Groningse Diakonessenhuis, en zuster Lies Cadee, hoofdverpleegkundige op de afdeling neurologie/k.n.o. van hetzelfde ziekenhuis, noemen, die mij leerden zelf kritisch door te vragen in plaats van te wachten op het antwoord van een autoriteit.

Vele vrienden hebben mijn enthousiasme willen delen en stonden mij met raad en daad bij. Namen noemen zou onvermijdelijk betekenen, dat ik iemand onvermeld laat, maar hun steun zal ik niet vergeten.

Wel met name noem ik de beeldend kunstenaar Loes Hekkenberg, die de expressieve inkttekening maakte voor het omslag van deze skriptie. Uitgebeeld is een scene die wel voorkomt in de Middelnederlandse *Reis van Sint Brandaan*, maar niet in de Latijnse *Navigatio Sancti Brendani abbatis*. In de tekening zie ik evenwel heel treffend de verwondering van Brandaan's monniken uitgedrukt over de wonderbaarlijkheden die zij op hun reis tegenkwamen.

Ik hoop, dat afstuderen niet betekent, dat aan alle studie een eind komt, maar dat ik naast mijn toekomstige werk tijd en energie zal kunnen vinden om kerkhistorisch door te werken.

Kampen, september 1992.

Noot: In deze tweede versie van de skriptie (maart 1994) zijn enkele kleine omissies in voetnoten en literatuurlijst aangevuld en typefouten in de tekst verbeterd. Bovendien is een register toegevoegd en werd de opmaak enigszins gewijzigd.

*The Road goes ever on and on
Down from the door where it began
Now far ahead the Road has gone
And I must follow, if I can,
Pursuing it with eager feet,
Until it joins some larger way
Where many paths and errands meet.
And wither then? I cannot say.*

[Bilbo Baggins]

*Les vrais paradis
sont les paradis qu'on a perdus.*

[Marcel Proust]

1 INLEIDING

Onderwerp

Ruim tien jaar geleden las ik Severin's boek over zijn reis naar Amerika in een gerekonstrueerde leren boot¹ en vanaf die tijd heb ik geregeld iets gelezen over die verbazingwekkend reislustige Ieren. Begrijpelijkwijze vond ik een skriptie-onderwerp dat te maken had met deze aartszwerfers: de *peregrinatio*, de vaak levenslange reis in den vreemde die Ierse monniken vanaf de 6e, maar vooral in de 7e en 8e eeuw ondernamen. Ik wilde me verdiepen in het hoe en waarom daarvan.

Dat bleek even lastig als eenvoudig te zijn. Eenvoudig, omdat de *peregrinatio* al uitvoerig is beschreven in een reeks goede studies. Algemeen historici, kerkhistorici, kunsthistorici, filologen, keltologen, latinisten, codicologen, archeologen, historisch geografen, literatuurwetenschappers enz. hebben hun diverse lampen al laten schijnen over het verschijnsel van de zwervende Ieren. Het terrein was dus eigenlijk al afgegraasd. Het lastige was dus vooral om een zelfstandige, zo mogelijk originele benaderingswijze te bedenken.

Bron

Ik heb die zelfstandigheid gezocht door een Iers verhaal uit de tijd waarin de grootste aantallen monniken uitzwermden, als uitgangspunt te nemen. Voor de hand liggend zouden bv. het *Vita Columbani* of het *Vita Columbae* - waarin van de reis van Cormac wordt verhaald - zijn geweest,² maar dat vroeg een geniale aanleg voor originaliteit. Ierstalige bronnen waren door onbekendheid met de taal te moeilijk toegankelijk. Daarom koos ik de Brandaan-traditie als uitgangspunt om iets meer te kunnen begrijpen van de aard van het Ierse kloosterleven.

De kern van deze traditie is de *Navigatio Sancti Brendani abbatis*, waarvan Carl Selmer, na een 20-jarige monnikenarbeid, een 'standaardtekst' uitgaf.³ Deze tekst is mijn basismateriaal. Hoewel de handschriften niet ouder zijn dan 10e-eeuws, is het volstrekt duidelijk, dat er lang voor die tijd een (orale) Brandaan-traditie bestond. De oorsprong daarvan moet gezocht worden in het 8e-eeuwse Ierland. De Brandaan-traditie reikt dus terug tot in de bloeitijd van de Ierse *peregrinatio* en tot voor de tijd van de Viking-invallen die het Ierse kloosterleven diepgaand verstoorden. Omdat het verhaal pre-Viking is, kan Brandaan gezien worden als een vertegenwoordiger van het oude Ierse monasticisme.

¹ Severin 1978.

² *Vita Columbae*: tekst en moderne Engelse vertaling Anderson e.a. 1961. *Vita Columbani*: tekst Krusch 1902 en 1905; (bewerkte) Nederlandse vertaling Mönnich 1962.

³ Selmer 1959.

Methode

De volgende stap was het vinden van een bruikbare methode om de historische achtergrond van het Brandaan-verhaal na te gaan. Klassiek zou zijn geweest 'feiten' en 'verdichtfels' van elkaar te scheiden. Severin⁴ doet dat op zijn manier en het lijkt een goede werkwijze. Met de 'feiten' als bouwstenen kan een historisch beeld worden gekonstrueerd. Maar naar mijn mening doet deze benadering het verhaal als historische bron tekort. De schrijver daarvan heeft niet geprobeerd 'feiten' op te sieren met 'verdichtfels', maar om een geloofwaardig verhaal te vertellen. Daarbij had hij rekening te houden met zijn kloosterlijke publiek, dat een eigen ervarings- en verwachtingskader had omtrent de lotgevallen van een heilige abt en diens broeders. Het ging erom die zaken te vertellen die voor dat publiek waarheidsgehalte hadden. Ons onderscheid tussen 'feit' en 'verdichtfel' - vrucht van de Verlichting - was de middeleeuwer vreemd.

In heiligenlevens, zoals de *Navigatio*,⁵ is juist wat wij 'verdichtfel' plegen te noemen, het belangrijkste. In haar prachtige studie van oosterse heiligenlevens analyseert Elliott de "coherent hagiographic romance structure".⁶ Aan alle verhalen over martelaren (*passiones*) en heiligen (*vitae*) ligt eenzelfde patroon ten grondslag. De verteller kan daarbinnen variëren, maar het grondschema blijft gelijk. In al deze verhalen gaat het om het bereiken van het koninkrijk van God, het aardse paradijs. Dat kan in de woestijn gevonden worden (*terra deserta*), zoals in het geval van de Egyptische kluizenaars, maar ook op een ver eiland (*terra repromissionis sanctorum*), zoals in het geval van Brandaan. De nadruk ligt op de weg die naar dat doel leidt. Die weg heeft een materiële kant ("facts"), maar de werkelijke betekenis schuilt in de geestelijke kant van de reis ("fiction").⁷ De *Navigatio* beantwoordt geheel aan dit hagiografisch grondpatroon: de geestelijke les is de leidraad voor de materiële levensweg van de monniken. 'Feit' en 'verdichtfel' moeten wel onderscheiden worden, maar de 'verdichtfels' tonen de bedoeling van de schrijver en geven de sleutel voor een juiste interpretatie van tekst en kontekst.⁸

⁴ Severin 1978.

⁵ Strikt genomen is de *Navigatio* een buitenbeentje onder de heiligenlevens. Buiten het verhaal van de reis, meldt het vrijwel niets over de heilige. Toch hoort de *Navigatio* wel in dit genre thuis, wat bv. blijkt uit het feit, dat de tekst zonder problemen kon worden opgenomen in het (latere) *Vita Brendani*. Dat de Brandaan-verhalen later ook als gewone avonturenroman gingen functioneren, of zelfs als bron van geografische kennis, doet hier niets aan af.

⁶ Elliott 1987, p. 13v.

⁷ Elliott (1987, p. 9v) zegt het zo: "Such lives, not confined by what 'really happened', are free to give expression to what 'ought to have happened'."

⁸ Ook Bal zoekt een weg tussen *fact-finding*, waarbij het grootste deel van een verhalende tekst als on-historisch kan worden weggegooid en een literaire benadering die de historiciteit bij voorbaat irrelevant vindt. Dat leverde een moeilijk, maar bijzonder boeiend en origineel commentaar op het (wordt vervolgd...)

Het kloosterlijk publiek, waarvoor de *Navigatio* in eerste instantie was bedoeld, was geoefend in het herkennen van de geestelijke betekenis (*sensus spiritualis*) van een tekst. Juist in de allegorie school voor hun besef de waarheid van een verhaal. En vanuit die allegorische waarheid werd vervolgens de konkrete werkelijkheid gezien en beleefd. Een schitterende illustratie van deze denkwereld vinden we in Umberto Eco's roman *De naam van de roos*.⁹

Als het er in de benadering van de *Navigatio* vooral om moet gaan te letten op de 'verdichtfels', lijkt het erop, dat de analyse het veilige pad van de wetenschappelijke objectiviteit verlaat. Wanneer wetenschappelijke objectiviteit zoiets zou inhouden als een neutrale en exclusieve rekonstruktie van 'de' historische werkelijkheid, is die indruk juist. Van 'verdichtfels' kan je geen 'feiten' maken. Maar er kan niet zomaar op basis van zg. neutrale feiten een weliswaar in de nevels van de tijd verborgen, maar objectief bestaande historische werkelijkheid worden opgedolven. Wij schrijven de geschiedenis vanuit òns perspectief.¹⁰ Waar het op aankomt, is dat een analyse helder en goed beargumenteerd wordt, zodat de lezer zelf een oordeel kan vormen over de validiteit van de uitkomsten. Het enige dat we verliezen, is het streven naar 'de enig juiste uitleg'. Door 'verdichtfels' serieus te nemen, boet de analyse niet zo zeer in aan objectiviteit, als wel aan absolutisme.

Narratieve analyse

Ik heb gekozen voor de narratieve analyse, zoals Mieke Bal die, kritisch aansluitend bij het Franse strukturalisme, ontvouwt.¹¹ Zij relativeert de, zoals zij het noemt "positivistisch getinte claims"¹² die de meer dogmatischen onder de strukturalisten ten toon spreiden. Evenmin als de klassieke wetenschappelijke methode levert de strukturalistische het enig ware gezichtspunt op. Een narratieve analyse is een bruikbaar hulpmiddel, dat, mits met verstand toegepast, "heel goed te verenigen is met historische reflectie".¹³ Zo onderzocht Ria Lemaire recentelijk middeleeuwse vrouwenlyriek en analyseerde Irene de Jong de Ilias.¹⁴ Narratieve analyse is een goede basis voor het goed beargumenteerd ontleden van een tekst.

Uitgangspunt is de eenheid van de tekst. Alleen binnen de samenhang van het geheel kunnen motieven, personages, gebeurtenissen

⁸(...vervolg)

bijbelboek Richteren op: Bal 1988. De relatie verhaal-historische werkelijkheid komt vooral in hfdst. 1 daarvan aan de orde.

⁹ Eco 1987¹¹.

¹⁰ Nog steeds is m.b.t. deze theoretische vragen het betoog van Harmsen (1968) even leesbaar als terzake.

¹¹ Bal 1990⁵. Het loslaten van absoluutheidsaanspraken uit zich ook in het feit, dat elke druk van dit veelgebruikte boek weer verschilt van de vorige.

¹² Bal 1990⁵, p. 13.

¹³ Bal 1990⁵, p. 14.

¹⁴ Lemaire-Mertens 1987; De Jong 1987.

e.d. begrepen worden. Om al die elementen op een weloverwogen wijze op te sporen en in hun onderlinge verband te plaatsen, maken we - alleen voor de duur van de analyse - onderscheid tussen verschillende lagen in een tekst.

De bovenste laag is die van de *tekst*, zoals we die voor ons hebben. In het geval van de *Navigatio* is dat de door Selmer verzorgde Latijnse tekst. Op dit niveau spelen eventuele tekstkritische vragen omtrent de juiste lezing. In de *Navigatio* spelen tekstvarianten een ondergeschikte rol, met uitzondering van die in de openingszin. Verder gaat het er op dit niveau om wie de verteller is, waarbij die niet zonder meer samenvalt met de schrijver.¹⁵

De tweede laag is de laag van het *verhaal*. Het gaat hier om kompositie en structuur van de vertelling: de volgorde van de gebeurtenissen, het ritme van verteltijd en vertelde tijd, de vormgeving van de personages, de rol van de ruimte. Het belangrijkste aspect is echter de fokalisatie: het standpunt van waaruit het verhaal wordt verteld. Dàt bepaalt de kleur van het verhaal.¹⁶

De derde en voor ons doel belangrijkste laag, is die van de *gebeurtenissen*. Wat is er nu 'echt' gebeurd? Op welke handelingen steunt het verhaal? Welke acteurs gaan er schuil achter de personages? Deze onderste laag is bepalend voor de verhouding tussen 'feit' en 'verdichtsel', kortom voor de historische kontekst.

Er schuilt een probleem in de verbinding van verhaal en gebeurtenis. In een verhaal kunnen de meest absurde onmogelijkheden zitten. Hoe verhoudt zich dat dan tot een 'echte' gebeurtenis?¹⁷ Een verhaal geeft op een door de verteller bepaalde manier vorm aan de achterliggende werkelijkheid. Wat in het verhaal gebeurt, zou zo gebeurd kunnen zijn, *binnen het werkelijkheidskader van de lezer*. Er is een basis van gelijkvormigheid tussen verhaal en werkelijkheid. Zelfs in het geval van een strikt absurde episode is dat zo: wij vinden die passage nl. absurd doordat die niet strookt met onze werkelijkheidservaring. Ook als een verteller iets probeert weer te geven van een andere werkelijkheid dan de alledaagse, moet hij dat doen in de taal, de beelden en de handelingsstructuren van de gewone werkelijkheid.¹⁸ Tussen verhaal en gebeurtenis, *Navigatio* en *peregrinatio* is er een basis van gelijkvormigheid.

Het beschreven analysemodel is bruikbaar voor narratieve teksten, d.w.z. teksten die zich kenmerken door: (1) de aanwezigheid van een verteller en acteurs, (2) de mogelijkheid de drie genoemde tekstlagen te onderscheiden en (3) het feit dat er sprake is van een reeks samenhangende gebeurtenissen, die gedragen worden door acteurs. De *Navigatio* is zo'n tekst.

¹⁵ Meer over dit onderscheid: Bronzwaer 1977 (naast Bal 1990⁵, hfdst. 1).

¹⁶ Over de dynamiek van het verhaal: Bremond 1977 (naast Bal 1990⁵, hfdst. 2).

¹⁷ Zie hierover Bal 1990⁵, m.n. p. 133vv.

¹⁸ Bremond (1977, p. 183) noemt dit de konventies. Van theologische zijde kan hier de even bekende als misverstane uitspraak van H.M. Kuitert aan worden toegevoegd, dat alle spreken over Boven van beneden komt.

Overige hulpmiddelen

Naast de narratieve analyse zijn er meer hulpmiddelen. De tekst kan filologisch benaderd worden. In deze skriptie zal dat geen rol spelen. Codicologisch en paleografisch moeten ouderdom en herkomst van de handschriften vastgesteld worden. Kennis van de Keltische liturgie en de *Regula Sancti Benedicti* brengen de *Umwelt* van het verhaal aan het licht. Ook archeologische en kunsthistorische gegevens kunnen verhelderend zijn. Tenslotte is ook de experimentele archeologie, zoals Severin die bv. verricht heeft, nuttig voor een goed begrip van het verhaal.

Samenvattend: de *Navigatio* is een narratieve tekst en kan als zodanig geanalyseerd worden. Deze analyse moet de achterliggende historische werkelijkheid verhelderen. De narratieve analyse is een hulpmiddel ten bate van een "zo goed mogelijk gefundeerde" interpretatie.¹⁹ Daarnaast zullen ook andere hulpmiddelen aangewend worden.

Opbouw van de skriptie

De verdere opbouw van de skriptie spreekt voor zich. Op grond van literatuurstudie wordt eerst de historische kontekst van de Ierse kerk geschetst, alsmede van het land van herkomst van de oudste handschriften: het 10e-eeuwse Lotharingen. Daarna wordt de literaire traditie van Brandaan in kaart gebracht. In de dan volgende analyse van het verhaal zullen alleen de voor ons (niet)literatuurwetenschappelijke doel relevante facetten belicht worden, m.n. tijd, ruimte en fokalisatie.²⁰ De analyse zal ook ingaan op de oosterse motieven in het verhaal²¹ en de beelden m.b.t. hemel en hel.²² Konkluderend zal, op basis van de uitkomsten van de analyse, een geschiedverhaal van Brandaan geschetst worden.

Als bijlagen volgen enkele historische kaarten en een Nederlandse vertaling van de *Navigatio*, voorzien van toelichtende voetnoten.

¹⁹ Bal 1990⁵, p. 24.

²⁰ Vnl. aan de hand van Bal 1990⁵.

²¹ Vnl. aan de hand van Elliott 1987.

²² Vnl. aan de hand van Edel 1986 en in reactie op LeGoff 1984.

2 DE HISTORISCHE KONTEKST

De historische kontekst van de *Navigatio* is tweeledig. In de eerste plaats zijn er de Ieren en hun kloosterleven, want in die wereld ontstond in de 8e eeuw het verhaal van Brandaan's reis.²³ In de tweede plaats is er de wereld van het 10e-eeuwse Lotharingen, waaruit de oudste handschriften van de *Navigatio* stammen.

De Ierse kerk

Van de oorsprong en herkomst van het Ierse christendom is niet alles even duidelijk, maar hoogstwaarschijnlijk zag het er als volgt uit.²⁴

Toen de Ierse kerk haar plaats in de samenleving eenmaal had gevonden, bleek zij een aantal eigenaardigheden te bezitten. De kerkorganisatie sloot nauw aan bij de structuur van de Ierse samenleving. Zoals de Ieren waren verdeeld in vele koninkrijkes (*thúatha*, enkv. *thúath*), zonder centraal gezag, zo was de kerk vooral opgebouwd rondom de afzonderlijke kloosters en ontbrak de voor de kontinentale kerk typerende hiërarchisch-episkopale structuur.

Het is een punt van discussie of de kloosters altijd zo'n centrale plaats hebben ingenomen. Klassiek is de opvatting, dat de door Patrick en Palladius in de 5e eeuw geïmporteerde episkopale kerkstructuur geleidelijk evolueerde tot een kloosterlijke organisatie (de zg. *paruchia*-structuur). Een genuanceerdere, maar niet wezenlijk andere opvatting, is, dat er naast elkaar een bisschopskerk en een kloosterkerk bestonden, waarvan de eerste in de loop van de 7e eeuw haar invloed verloor.²⁵ Hoogstwaarschijnlijk was in de 8e eeuw de kloosterkerk het overheersende model.

De belangrijkste bijdrage van de Ieren aan het westers christendom en de Westeuropese cultuur is de manier waarop zij elementen uit de klassieke oudheid, de christelijke traditie en de Keltische wereld met elkaar in verbinding brachten. Ieren voelden zich vrij eruit te lenen wat hun nuttig scheen. Evenmin was er sprake van een drastische verwerping van het Keltische kultuurgoed. In de *scriptoria* van de kloosters werkten monniken en *filid* (enkv. *fili*; de Keltische dichter-geleerden, die in hoog aanzien stonden) broederlijk samen. De Keltische verhalen en de Latijnse *artes* waren beide nodig: de kerk kon niet zonder haar godsdienstige geschriften, maar

²³ Voor het dateringsprobleem: hoofdstuk 3, onder het kopje *Latijnse traditie*. Zie ook noot 101 en 169.

²⁴ Algemene, maar scherpe inleidingen: Bieler 1963, Hughes 1980². Zie ook: Schäferdiek 1978, Löwe 1982. Een aardige, wat traditionele schets: Bakker 1990. Een kritische evaluatie van recent historisch onderzoek: Firey 1983.

²⁵ Zo bv. Gerritsen e.a. 1986, p. 13-16. Bieler (1963, p. 9vv) benadrukt, dat het kloosterwezen teruggaat tot op Patrick zelf. Hughes (1980², p. 79vv) toont aan, dat er ook in de 7e eeuw wel degelijk buiten de kloosters bisschoppen en seculiere geestelijken funktioneerden. Firey (1983) zet een en ander kritisch op een rij en konkludeert, dat het beeld van de oude Ierse kerk als een *paruchia*-kerk verouderd is.

de samenleving als geheel had evenzeer de oude kennis van recht, geschiedenis en mythen nodig om niet gedesintegreerd te raken. Deze assimilatie van christelijke en niet-christelijke elementen vormde de schakel tussen de laat-antieke tijd en de Karolingische renaissance.²⁶ Daarbij moeten we niet vergeten, dat we dit verleden van de kerk niet moeten bezien door de bril van ons koloniale verleden, waardoor we 'christelijk' en 'niet-christelijk' tegenover elkaar zouden plaatsen.

In materiële zin droegen de Ieren vooral boeken, boekenkennis en talenkennis bij. De onnavolgbare schoonheid van bewaard gebleven boeken als het *Book of Kells*, het *Book of Durrow* en de *Lindisfarne Gospels* is alom bekend.²⁷ Het insulaire schrift was een belangrijke schakel in de ontwikkeling van het westerse schrift.²⁸ Aard en omvang van de geleerdheid van de Ierse kloosterlingen zijn onderwerp van de nodige discussie. De verschillende standpunten lopen uiteen van *iromanie* tot *irofobie*.²⁹ In elk geval droegen de Ieren de kennis van het Latijn verder uit en bewaarden zij de geschriften van vele klassieke schrijvers.

De Keltische liturgie

De rite die gevonden werd in Ierland en op de Britse eilanden, week in een aantal opzichten af van wat op het kontinent gebruikelijk was.³⁰ Aan de andere kant was er wel degelijk sprake van continentale beïnvloeding. Dat de Keltische liturgie 'puur Gallicaans' zou zijn, zoals Louis Gougaud stelde, is niet korrekt, maar elementen uit de Gallicaanse en vooral ook uit de Mozarabische traditie werden door de Ieren overgenomen. Daarbij werd er soms rechtstreeks ontleend, maar vaker op eigen wijze nagevolgd. Omgekeerd belandden ook Ierse elementen in de continentale liturgie. In deze vroege periode lag nog niet alles vast en zocht ieder nog een eigen weg. Eerst vanaf de Karolingische tijd begon er een zekere uniformering naar de Romeinse rite. Dat dat niet overal even gemakkelijk aansloeg, blijkt uit de halsstarrigheid waarmee de Ieren tot in de 11e eeuw aan hun afwijkende paasdatumberekening hebben vastgehouden.

Er zijn slechts weinig bronnen voor kennis van de Keltische liturgie.³¹ Liturgie lijkt vooral een monastieke aangelegenheid geweest te zijn. Centraal daarin waren de getijden, acht in getal, met zware nadruk op de lauden (of metten). Deze nachtwake werd zeer breed uitgesponnen. Een getijde omvatte het zingen van een aantal

²⁶ Vooral Bieler (1963, p. 1vv) benadrukt dit punt. Vgl. ook Oskamp 1970, p. 14v.

²⁷ *Book of Kells*: Sullivan 1952⁵, Henry 1975. *Book of Durrow*: Luce e.a. 1960. *Lindisfarne Gospels*: Kendrick e.a. 1956, Backhouse 1991⁴.

²⁸ Zie bv. Gumbert 1971.

²⁹ De termen komen van Duft (1956). Zie m.n. p. 243v.

³⁰ Zie Curran 1984; Warren e.a. 1987².

³¹ Dat zijn de 6e-eeuwse *Regula Columbani* (tekst en moderne Engelse vertaling: Walker e.a. 1957), het 7e-eeuwse *Antiphonary of Bangor* (tekst: Warren 1893) en het eind 8e-eeuwse *Stowe Missal* (tekst: Warner 1915). Daarnaast valt er fragmentarisch iets te leren uit bv. heiligenlevens, zoals de *Navigatio*.

psalmen en het bidden van een *collecta*. Op enkele getijden kwam daar een hymne bij of een *oratio communis*.³² De meest extreme vorm van liturgie was de *laus perennis*, waarbij door tenminste een deel van de kloosterlingen een ononderbroken lofzang gaande werd gehouden.³³ Dit gebruik is bekend uit het Bourgondische klooster St. Maurice-Agaunum, in het Zwitserse Rhône-dal, waar het in de 6e eeuw gepraktiseerd werd. In Ierland zelf was dit onbekend.

Zoals de kloostergebruiken uiteenliepen, zo was ook de vorm van de mis variabel. Typisch Iers was het celebreren bij zonsopgang, aansluitend aan de (breed uitgesponnen zondagse) lauden. Ook de uitvoerige *collectae* waren typisch Iers. Ook hier werden vormen en teksten uit de Mozarabische en Gallicaanse liturgie opgenomen.³⁴

Over het bijbelgebruik valt weinig meer te zeggen dan dat de Ieren een zekere voorkeur hadden voor het Oude Testament.³⁵ Vanaf de 6e eeuw was in Brittannië de *Vulgata* bekend, maar tot in de 9e eeuw bleef daarnaast de *Vetus Latina* - in verschillende versies - in gebruik.

De theologische arbeid van de Ierse monniken beperkte zich hoofdzakelijk tot exegese.³⁶ Tussen de grote patristische debatten en de Karolingische disputen valt dit werk wat in het niet. De arbeid vond plaats buiten Ierland, in de door Ieren gestichte en beïnvloede continentale kloosters en leverde een reeks commentaren op. Het is opvallend, dat er driemaal zo veel Nieuw-Testamentische als Oud-Testamentische commentaren bewaard zijn gebleven. Vooral Mattheus werd bestudeerd, daarnaast ook Genesis, de Psalmen en de katholieke brieven. Van Openbaring rest ons slechts één, klein commentaar. Men benutte onbekommerd het werk van Pelagius, alsook apokriefe bijbelboeken. Speciale aandacht had men voor de getallen in de bijbel.³⁷

³² Bij priem, terts, sext en noon 3 psalmen, bij vesper, komplet en nokturne 12 psalmen en bij de lauden maar liefst 24-36, op bijzondere zondagen 36-75 psalmen. De 1e en 2e psalm werden gewoon gezongen, de 3e psalm was een antifoon. De *collectae* waren doorgaans kort, maar op zondagen juist zeer uitvoerig. In de keuze van de psalmen was men tamelijk vrij. Zo is de *cursus psalmarum* in de *Navigatio* verschillend van alle andere bekende psalmodieën. Zie Curran 1984, p. 169-173; Warren e.a. 1987², p. xliv-lii. Voor een *oratio communis* denke men aan het *Oratio Sancti Brendani* (tekst: Salmon 1977). Vele hymnen zijn te vinden in het *Antiphonary of Bangor* (tekst: Warren 1893). Een daarvan, hymne 122, het zg. lied van Sechnall, vinden we ook in de *Navigatio* (Selmer 1959, p. 52).

³³ Onder verwijzing naar I Thessalonicenzen 5:17 - "sine intermissione orate". Warren e.a. 1987², p. l-lii. Zie noot 287.

³⁴ Ook in de *Navigatio* vinden we deze letterlijke vroegmis, bv. wanneer de broeders pasen vierden op de rug van Jasconius (Selmer 1959, p. 20v). Zie noot 211 en 357.

³⁵ Zie bv. Warren e.a. 1987².

³⁶ Zie Kelly 1982.

³⁷ Kelly 1982, p. 566: "The Irish constantly interpreted the numbers which appear in the Bible, and one Irish scribe wrote an entire book on the subject."

Vrome zwervers

Het meest opvallende van het Ierse kloosterleven was de *peregrinatio*-beweging.³⁸ Vanaf de 6e eeuw, maar vooral in de 7e en 8e eeuw, zwermden zij uit over het grootste deel van Europa. Archeologische sporen van Ierse kluizenaars en kloostergemeenschappen zijn gevonden op afgelegen Ierse en Schotse eilanden, de Faröer, de Shetlands en IJsland. Schriftelijke sporen van deze noordelijke omzwervingen vinden we in het *Vita Sancti Columbae*, geschreven door Adamnán, waarin het verhaal van de reis van Cormac wordt verteld. De bekendheid van de Ierse monniken met de noordelijke wateren blijkt ook uit de geografische bijzonderheden die de 8e-eeuwse geleerde Dicuil geeft in zijn boek *Liber de mensura orbis terrae*.³⁹ De Noorse kolonisten die in 870 op IJsland landden, vonden daar Ierse monniken die zij *papar* noemden. De monniken pakten overigens hun biezen, omdat zij niet tussen ongelovigen wensten te leven.

Het doel van al deze *peregrini* was het achter zich laten van de maatschappelijke en religieuze zekerheden die het kloosterleven bood, om zich op een eenzame plaats, ver weg, geheel en al op God te richten. Hun ideaal wordt het best gevangen in de term *asketische Heimatlosigkeit*.⁴⁰

Oosterse heremieten gingen de Ieren voor in deze straffe vorm van versterving. Kern van hun ascetische levenshouding was de *xeniteia*, het in den vreemde zijn. Veelal bracht dat een zwervend bestaan met zich mee, maar essentieel was dat niet. Wel essentieel was het volledig loslaten van de wereld. Doorgaans trok men zich daartoe terug op een afgelegen plek, maar er zijn ook gevallen bekend van uiterst verstorven monniken die een heremietenbestaan leidden in een cel op het terrein van een gewoon cenobitisch klooster. De *xeniteia* was geen doel, maar middel, nl. op de weg naar *hesuchia*: rust, stilte, inkeer. Via mensen als Paulinus van Nola, Martinus van Tours, Johannes Cassianus en Hiëronymus van Stridon kwam de Latijnse kerk in woord en daad in aanraking met deze oosterse idealen. *Xeniteia* werd *peregrinatio*, waarbij de woordbetekenis tevens werd verruimd van in den vreemde zijn tot in den vreemde zijn en reizen. Voorshands was een reizende monnik niet zo verdacht als in het oosten. De Westeuropese samenleving was ook zelf nog in hoge

³⁸ Traditioneel wordt die opgevat als een gekerstende vorm van de 'natuurlijke Ierse zwerflust'. Zie bv. Bieler 1963, p. 11v. Deze 'verklaring' moet met een flinke schep zout genomen worden. Von Campenhausen (1930, p. 17) schrijft al, dat deze "übliche Hinweis" weinig gefundeerd is en waarschijnlijk te danken is aan Walahfrid Strabo die over Gallus zei, dat het reizen voor hem een gewoonte was geworden (*Vita Sancti Galli* II, 46; tekst: Migne, 114, kol. 975-1030, Parijs 1852). Ook Oskamp (1970, p. 43) stelt: "It is noteworthy, incidentally, that the undoubtedly earliest Irish literature - the Ulster Cycle - hardly contains a single reference to voyages over sea. (...) those who come by sea are seen as the enemies in the Ulster Cycle." Een beknopte moderne Engelse vertaling van deze Ierse mythen: Gantz 1981.

Literatuur over de *peregrinatio*-beweging: Von Campenhausen 1930 (heel knap en bondig); Kötting 1950 (in het veel algemenere kader van het pelgrimswezen); Angenendt 1972 (een prachtige studie); Prinz 1978 en Löwe 1982 (diverse monografieën).

³⁹ Tekst en moderne Engelse vertaling: Tierney e.a. 1967.

⁴⁰ Zie Von Campenhausen 1930. De term komt ook van hem.

mate niet-sedentair.⁴¹ Doel van de *peregrinatio* bleef de vreemdelingschap en het zoeken naar rust. Daarbij bedreven de Ieren een straffe vorm van ascese, waarvan langdurig vasten zeker niet de strengste uiting was.⁴² Een *peregrinatio* duurde in principe levenslang: wie eenmaal Ierland verlaten had, keerde daar nooit weer terug.⁴³ Het is daarom opvallend, dat Cormac en Brandaan wel terugkeren van hun reizen.⁴⁴

De motivering voor het ondernemen van een *peregrinatio* was uiteenlopend en lijkt veelal achteraf gegeven te zijn: om Christus' wil, omwille van het eeuwig vaderland, uit liefde tot God, voor het zieleheil enz. De zwerftocht werd waarschijnlijk begonnen uit een innerlijke drang.⁴⁵

De meest aangehaalde bijbelteksten waren Genesis 12:1 en Mattheus 16:24 en 19:29.⁴⁶ Deze drie teksten weerspiegelen de ver

⁴¹ Dit mobiele aspect wordt benadrukt door LeGoff (1987⁴). Toch rees er ook in het westen al snel oppositie tegen rondtrekkende kloosterlingen, geestelijken en andere gelovigen. De *Regula Benedicti* is zeer scherp over *monachi gyrovagi*. Bonifatius klaagt in zijn brieven (tekst: Rau 1968) verschillende malen over het eerloze van pelgrimerende vrouwen.

⁴² Von Campenhausen (1930, p. 19), die de Ierse *peregrini* enerzijds bewondert, maar anderzijds hun ascetisch ideaal afwijst, noemt hen "diese seltsam schroffen weltverachtenden irischen Wandermönche". De monastieke kontakten tussen oost en west waren van persoonlijke aard, bv. in het geval van Hiëronymus en Johannes Cassianus, maar vaker waren geschriften het medium, m.n. *Vita Pauli*, dat ook in de *Navigatio* (c. 26) geparafraseerd wordt. Zie Von Campenhausen 1930, Angenendt 1972 en Elliott 1987.

Overigens wijst Elliott (1987, p. 141v) op de puur biologische effecten van langdurig vasten. Keys e.a. (1950, p. 753-757, 784v, 804-808, 840v, 906v) bundelen de medische kennis als volgt. Ondervoeding leidt tot een fixatie op alles wat eetbaar is of zou kunnen zijn. (In de *Navigatio* zijn de hongerige en dorstige broeders soms niet meer te houden en er wordt veel verteld over de wonderbaarlijke wijzen waarop zij gevoed worden.) Daarnaast treedt apathie of lethargie op. Hallucinaties zijn zeldzaam en komen vrijwel uitsluitend voor bij hongerenden die tevens blootstonden aan een plotselinge traumatische ervaring, bv. een schipbreuk. Wat betreft het vasten ter beteugeling van de vleselijke lusten: experimenteel is aangetoond, dat bij gezonde jongemannen na vier dagen vasten een sterke afbraak van de geslachtshormonen optreedt, resulterend in een evenredig afnemende geslachtsdrift. In dezen stemt de kontemplatief-psychologische kennis dus overeen met empirisch-biologische feiten.

⁴³ Columba zou bij zijn vertrek naar Iona gedicht hebben:
"Er is een grijs oog, dat terugkijkt naar Ierland;
Nooit zal het meer zien Ierlands mannen, noch zijn vrouwen."
(aangehaald door Doris Edel in: Gerritsen e.a. 1986, p. 22).

⁴⁴ Zie hoofdstuk 4, onder het kopje *Oosterse motieven*.

⁴⁵ Zie Elliott 1987, p. 81vv. Van Antonius heet het: "haec in mentem eius cogitatio incidit". Paphnutius zei: "cogitavi in corde meo". En Brandaan: "omnes cogitationes mee conglutinate sunt in una voluntate". Voor de betreffende heilige was die *cogitatio* een ingeving van Godswege. Vgl. ook Von Campenhausen 1930, p. 17. Ruhe (1977, p. 20) is dit typisch monastieke motief geheel ontgaan.

Zie ook hfdst. 4, onder het kopje *Oosterse motieven*, m.n. noot 117.

⁴⁶ Zie Angenendt 1972, p. 126-137. Genesis 12:1: "exe de terra tua et de cognatione tua et de domo tua et vade in terra quem munstravero tibi";
(wordt vervolgd...)

schillende elementen van de *asketische Heimatlosigkeit*, parallel aan de drie *abrenuntiationes* die Johannes Cassianus onderscheidt in de roeping van een kloosterling: de wereld, het oude leven en de eigen familie verlaten om, het kruis van de ascese dragend, Christus na te volgen.⁴⁷ Het Ierse monasticisme wortelde zeer zeker in het geheel van het westers kloosterwezen, maar viel op door de letterlijkheid en hardheid waarmee de roeping vorm werd gegeven.

Wat betreft de maatschappelijke achtergrond van de *peregrinatio*: er bestond in Ierland een zware straf, waarbij de gestrafte per boot als banneling de oceaan op werd gestuurd.⁴⁸ Afgesneden worden van de steun van familie en volksgenoten, zal in vele gevallen gelijk gestaan hebben aan een ter dood veroordeling. Zoals Christus samen met moordenaars de smadelijke kruisdood onderging, zo verkozen de Ierse *peregrini* hetzelfde lot als zware misdadigers. Zo maakten ze ook zeer drastisch duidelijk alleen op hulp van God te willen vertrouwen. Zij hadden geen last van een romantische lust tot reizen, maar brachten een groot offer.

Behalve naar het noorden, trokken de Ierse monniken ook naar Brittannië en het vaste land van Europa.⁴⁹ In 563 stichtte de abt Columba (Ierse naam: Colmcille) op het afgelegen Schotse eiland Iona een klooster. Het werd spoedig het centrum van een hele reeks kloosters in het noorden van Brittannië, waarvan het belangrijkste, Lindisfarne, gelegen op een eiland voor de kust van Northumbrië, in 635 door Columba's leerling Aidan werd gesticht. Al eerder was Columbanus naar Bourgondië getrokken, onderweg en daar ter plaatse vele kloosters stichtend. Een van de belangrijkste daarvan, Luxeuil, ontstond in 610. Problemen met de regionale machthebbers noopten hem verder te trekken en hij stierf tenslotte in zijn laatste stichting, Bobbio in Noord-Italië (612).⁵⁰ Zijn leerling Gallus stichtte in de buurt van het Bodensee het klooster Sankt Gallen (615). Deze kloosters - en de tientallen andere Ierse vestigingen in het huidige België, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland en Italië - werden religieuze en culturele centra van belang. De kloosterlingen onderhielden nog eeuwenlang nauwe kontakten met Ierland en de Ierse culturele traditie.

Hoewel de oorspronkelijke reden voor hun *peregrinatio* de *asketische Heimatlosigkeit* was, speelden alras andere elementen mede

⁴⁶(...vervolg)

Mattheus 16:24: "si quis vult post me venire, abneget semem ipsum, tollat crucem suam et sequatur me"; Mattheus 19:29: "qui reliquerit patrem aut matrem aut filios aut agros et cetera propter nomen meum, centuplum accipiet et vitam eternam possedebit".

⁴⁷ *Conlationes patrum* III, 6. Tekst: Petschenig 1886. Moderne Nederlandse vertaling: Van de Kar 1968.

⁴⁸ Von Campenhausen 1930, p. 17v; Charles-Edwards 1976; Angenendt 1982, p. 54v; Gerritsen e.a. 1986, p. 22v.

⁴⁹ Een helder beeld daarvan geven de kaarten in: Jedin e.a. 1970 en Engel 1979². In *Bijlage 1* van deze skriptie zijn ook enkele eenvoudige kaarten opgenomen. Een goed beschrijvend overzicht: Angenendt 1982, naast de klassiekers Bieler 1963 en Hughes 1980².

⁵⁰ Behalve Ierse monniken trokken er in deze tijd ook vele Frankische kloosterlingen naar Italië. Hun kloosterstichtingen werden een eeuw later een basis voor de Pippinidische veroveringen. Zie Grasshoff 1907, p. 34-40.

een rol. In het kielzog van de Ierse monniken hadden de Angelsaksische predikers een flink aandeel in de kerstening van Europa.⁵¹ Bovendien was hun geleerdheid, die men wel moet meten naar de maat van hun tijd, zeer welkom. De Ieren hadden een goede beheersing van het Latijn en zij kenden hun klassieken. Het is overigens niet zo, zoals men in het verleden wel heeft aangenomen, dat zij ook het Grieks en het Hebreeuws machtig waren. Iemand als Johannes Scotus Eriugena⁵² is in dezen een hoge uitzondering. Vanaf de 8e eeuw kenterde het tij en werden de Ieren gaandeweg minder welkom in het zich politiek en maatschappelijk ordenende Europa. Vanaf die tijd ook ging de *Regel van Benedictus*⁵³ de veelheid van kloosterregels, waaronder die van Columbanus, vervangen. Een hoofdlijn daarin is de *stabilitas loci*, de gelofte het eigen klooster niet te verlaten dan met de uitdrukkelijke toestemming van de abt.

De kerk werd strikt geografisch georganiseerd, zoals ook de Europese bevolking zich territoriaal begon te groeperen. In dat kader pasten geen rondtrekkende kloosterlingen en geestelijken, die naar eigen goeddunken kerken stichtten en sakramenten bedienden. Daarmee was de zwervende monnik een verschijnsel geworden dat buiten het reguliere monastieke kader viel. De *peregrinatio* werd vergeestelijkt tot een cenobitisch ideaal.⁵⁴

De Brendan-voyage

De Engelse onderzoeker Tim Severin vat de *Navigatio* op als een tekst waarachter een reisbeschrijving naar Noord-Amerika schuilgaat. De Ieren zouden, de vogels achterna, al ver voor de Vikingen naar *God's own country* zijn gevaren. Om de mogelijkheid - of eerder: de juistheid - van zijn mening te bewijzen bouwde hij naar middeleeuwse wijze, met c. 4 van de *Navigatio* als leidraad, een leren *curragh* en voer er mee naar Newfoundland.

⁵¹ Zie Prinz 1978; Weiler 1989; Jelsma 1990.

⁵² Over deze opvallende Ier werden recent twee dissertaties geschreven: Otten 1989; Brueren 1991.

⁵³ De Latijnse tekst: Hanslik 1960; De Vogüé e.a. 1972. Naast deze 'standaardteksten' bestaan er meerdere, recente of oude, tekstedities van wisselende kwaliteit. Het oudste bewaard gebleven handschrift, Ms. O uit de 8e eeuw - Oxford, Bodleian Library, Hatton 48 - is in fascimile uitgegeven: Farmer 1968. Het meest gezaghebbende oude handschrift, Ms. A uit de 9e eeuw - Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Codex 914 - is uitgegeven door Schmitz (1955²), in welke editie een artikel is opgenomen van Christine Mohrmann, waarin ze aantoonde, dat Ms. A direkt teruggaat op een 6e-eeuws origineel. De traditionele opvatting, dat Benedictus zelf omstreeks 540 de *Regula* schreef, wordt daarmee feitelijk mogelijk, zo niet korrekt.

Een 10e-eeuwse Latijnse tekst uit Engeland: Chamberlin 1982.

Een moderne Franse vertaling: De Vogüé e.a. 1972. Een moderne Engelse vertaling: McCann 1976². Een moderne Nederlandse vertaling: *Leven en Regel van den heiligen vader Benedictus* 1946.

Al vroeg ontstonden er talloze volkstaalversies van de *Regula*, bv. in het Oudhoogduits in het begin van de 9e eeuw - Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Codex 916 - uitgegeven door Daab (1959). Een overzicht van de oude Duitse vertalingen: Simmler 1985. In de Lage Landen werd de *Regula* pas laat - ca. 1373, voor de Benedictinesser abdij te Vorst - in de volkstaal overgezet; tekst: Coun 1980.

⁵⁴ Vgl. Angenendt 1982, p. 144-148: "das *votum peregrationis* kommt dabei nicht selten der Klosterprofeß nahe" (p. 148).

Ik vind niet, dat Severin de *Navigatio* volledig recht doet met zijn leeswijze, maar de mogelijkheid van Ierse reizen dwars over de noordelijke Atlantische Oceaan heeft hij zeker aangetoond.⁵⁵ Ook de aanwijzingen van Dicuil komen in een duidelijker licht te staan. In voetnoten bij de vertaling⁵⁶ heb ik aangegeven waar Severin's ontdekkingen enig licht werpen op de mogelijke materiële achtergrond van het verhaal.

Lotharingse kloosterhervormingen

Het 10e-eeuwse Lotharingen, de streek tussen Maas en Rijn waar ook de Nederlandse cultuur een deel van haar wortels heeft, was het toneel van een monastieke hervormingsbeweging, de zg. Gorze-reformatie, waarin met name het Trierse klooster St. Maximin een actieve rol speelde. Daarnaast was er sprake van een (voorzichtige) algehele culturele opbloei en een politieke stabilisatie onder de Salische keizers.

De politieke verwarring en territoriale versnippering die de 9e eeuw beheerst had, werd door Hendrik de Vogelaar (919-936) beëindigd toen hij in 925 de Lotharingse landheren bedwong en hun gebied definitief bij het Duitse rijk voegde.⁵⁷ Nadat hij ook Denen, Slaven en Hongaren - de laatsten in de slag bij Merseburg (933) - beteugeld had, was zijn prestige verzekerd en de Salische dynastie gevestigd. Zijn opvolgers Otto I (936-973), Otto II (973-983) en Otto III (983-1002) bouwden de macht van het Salische huis verder uit. Deze dynastie lijfde Noord-Italië in, versterkte de banden met de pausen in Rome en kon sinds 926 de titel keizer voeren. Haar macht steunde op het familiale grondbezit (de *Hausmacht*), vnl. in de Palts gelegen, op de koninklijke domeinen (de *Reichsmacht*) en op door de keizer zelf benoemde bisschoppen en abten (het zg. Ottoonse stelsel, waarvan het systeem van bisschopsbenoemingen zou stranden in de 11e-eeuwse Investituurstrijd). In de 10e eeuw was het centrale gezag in elk geval de altijd machtige hertogen van Saksen, Beieren, Zwaben en Franken de baas.

De culturele opbloei uitte zich in kerkelijke bouwactiviteiten - Magdeburg, Gernrode, Hildesheim - en literaire produktie: Ekkehard I van St. Gallen (overl. na 973) dichtte het heldenepos *Waltharius*, Hrotsvitha van Gandersheim (overl. na 973) schreef haar leesdrama's, Widukind van Korvey (overl. na 973) verhaalde de Saksische geschiedenis in zijn *Res gestae Saxonicae* en Fromond van Tegernsee (overl. 1008) maakte *carmina figurata*.⁵⁸ Het was allemaal nog niet erg

⁵⁵ Vgl. Gerritsen 1980; Bartoli 1990, p. 78. In elk geval biedt Severin substantiëlere gegevens dan oudere auteurs als bv. Krenn (1950). Zie ook hoofdstuk 4, onder het kopje *Een narratologische benadering*.

⁵⁶ Zie Bijlage 2.

⁵⁷ Voor de (politieke) geschiedenis van Duitsland in de 10e eeuw zie LeGoff 1987⁴, p. 71-78 en Jansen 1988⁷, p. 127-132, 209-214.

⁵⁸ Een schets van de Ottoonse renaissance: *Syllabus inleiding Middel-eeuws Latijn*. Vgl. ook Manitius 1973-1976, I, p. 510v, 598, 609-614, 615v, 619-632, 714-718. *Waltharius*: tekst en moderne Duitse vertaling: Langosch 1956; vgl. ook Langosch 1973 (over Ekkehard's auteurschap). Hrotsvitha: tekst: Von Winterfeld 1965; moderne Duitse vertaling: Baumhauer e.a. 1966; moderne Nederlandse vertaling van de leesdrama's: Endepols 1950. *Res gestae* (wordt vervolgd...)

indrukwekkend, maar getuigde toch van een duidelijk cultureel zelfbewustzijn.

De culturele opbloei vooronderstelt een zekere welvaart. LeGoff benadrukt daarom ook de economische opbloei.⁵⁹ Vernieuwingen in de landbouwtechniek en de eerste ontginningen zorgden voor een verbeterde voedselproduktie.⁶⁰ Ook de handel bloeide na - en misschien ook wel dankzij - de Vikingtochten weer op.⁶¹

De kerkelijke opbloei, o.a. in Lotharingen, had een duidelijke politieke zijde: een goed lopende kerkorganisatie, bisdommen en kloosters omvattend, diende het belang van de Salische keizers.⁶² Dit feit laat onverlet, dat er wel degelijk gewerkt werd aan de opbouw van het godsdienstig leven. De kloosterlingen die het spoor van Gorze volgden, in ongeveer 50 kloosters,⁶³ maakten serieus werk van hun *conversatio*. De kloosters Gorze en St. Maximin-Trier namen het voortouw.

De kloosterhervorming behelsde vooral een teruggrijpen op de oorspronkelijke (lees: strengere) ascetische idealen. Daarbij kon een verhaal als dat van Brandaan stichtend werken. Het is bekend, dat vele voor de Vikingaanvallen gevluchte Ierse monniken, de zg. *Scotti*, in Lotharingse kloosters terechtkwamen en daar deelnamen aan de hervormingen. Zij brachten hun Ierse traditie van (rigoreuze) ascese en hun verhalen met zich mee. Zo kreeg het oude verhaal van Brandaan een hernieuwde functie in een naar vernieuwing strevende omgeving.

De latere Brandaan-traditie

Deze traditie, die tot in de 17e eeuw stand hield, was gekoncentreerd in Bretagne, aan de bovenloop van de Rijn en langs de kusten van Noordzee en Oostzee.⁶⁴ Bretagne was vanouds een Keltisch gebied, dat nauwe kontakten met Ierland onderhield. Patrocinia van Brandaan zijn daar dus wel begrijpelijk. Hetzelfde geldt voor de Rijnstreek, waar veel Ierse monniken actief waren.⁶⁵

⁵⁸(...vervolg)

Saxonicae: tekst: Hirsch e.a. 1935⁵. Fromond was ook de kopiist van een van de oudste *Navigatio*-handschriften, Ms. U; zie Selmer 1959, p. xliii.

⁵⁹ LeGoff 1987⁴, p. 73-76.

⁶⁰ LeGoff (1987⁴, p. 76) citeert de Amerikaanse mediaeviste Lynn White: "The 10th century is full of beans." Voldoende biologisch hoogwaardige eiwitten, zoals in peulvruchten, zijn inderdaad een basisvoorwaarde voor een goede volksgezondheid. Vgl. Claij e.a. 1979⁷, p. 25-28.

⁶¹ Vgl. ook Jansen 1988⁷, p. 171vv.

⁶² Zie Dowley e.a. 1979, p. 235; Bakhuizen van den Brink e.a. 1980⁶, p. 39-45; Heussi 1981¹⁶, p. 179-182.

⁶³ Selmer 1959, p. xxx, noot 22: "about fifty". Heussi 1981¹⁶, p. 183, § 49d: "etwa 150". Foutje?!

⁶⁴ Zie Gerritsen e.a. 1986, p. 71-79; Muller 1897, 1899, 1911.

⁶⁵ Zie Angenendt 1972, p. 123, 230-233.

Langs de zee-kusten is de Brandaan-verering niet verbonden aan zijn zeereizen, maar merkwaardigerwijs is Brandaan een beschermer tegen het vuur geworden. De heilige kreeg als attributen een grote kaars, een fakkel, een brandhaak of een brandend kerkje en werd patroon van smeden, brouwers, kaarsengieters e.d. Hoe kwam men daarbij? Een verklaring kan zijn: volksetymologie.⁶⁶ In Germaanse taalgebieden werd de naam Brandaan verbonden met 'brand', maar ook het Franse woord *brandon* betekent 'fakkel'. De episode uit de *Reis-versie*⁶⁷ waarin Brandaan vurige duivels weerstaat, kan ook meege-speeld hebben. Ook het lichtwonder op het Eiland van Ailbe⁶⁸ kan dit patrocinium in de kaart gespeeld hebben.

Hoe het ook zij, Brandaan-brand-Brandaris is een mooie reeks. In vroeger tijden brandde op de Terschellinger Brandaris immers een echt vuur en in onze tijd wordt de gelijknamige tabak nog dagelijks aan de vlammen prijsgegeven. De verbinding Brandaan-vuur-licht wordt ook door de filmmaker Hans Keller verwerkt in zijn film *Verhalen over de kleuren van Europa*. Hij voegt daar zelfs nog een aardige eigen etymologie aan toe: Brandaan-branding, wat filmisch een prachtig effect geeft.⁶⁹

⁶⁶ Zie Muller 1897, 1899, 1911.

⁶⁷ Zie hoofdstuk 3, onder het kopje *De Brandaan-traditie, Volkstaal-traditie*.

⁶⁸ Selmer 1959, p. 36v.

⁶⁹ Deze schitterende film maakte Keller in 1992 in opdracht van de Sikkens Foundation te Sassenheim.

3 DE LITERAIRE KONTEKST

Het verhaal van Brandaan ontsproot, zoals gezegd, aan de oude Ierse vertelkunst, maar ook oosters hagiografisch materiaal werd benut voor dit Latijnse verhaal. In de loop van de middeleeuwen trok Brandaan een spoor door vrijwel de hele Westeuropese literatuur. Een wijdverbreide Latijnse traditie werd de basis voor verschillende volkstaaltradities.

Ierse verhalen

In Ierland werden verhalen verteld, die *immrama* (lett. 'rondroeiingen') heetten: zeereizen waarin "de fascinatie van de onmetelijke oceaan zich met de verlokking van de 'otherworld', een 'andere wereld' ... verbindt."⁷⁰ De reizigers gaan op zoek naar een gelukkig eiland, dat gevonden wordt aan de overzijde van het water, onder water of achter een geheimzinnige nevel. Het is een verrukkelijk land, licht en kleurig, vol vreugde en liefde, waar heerlijk gefeest wordt. Vier van deze *immrama* zijn bewaard gebleven.⁷¹ Motieven daaruit, met name uit *Immram curaig Máele Dúin*, vinden we ook in de *Navigatio*. De relatie tussen *Navigatio* en *Máel Dúin* valt niet onomstotelijk vast te stellen. Hoogstwaarschijnlijk putten beide verhalen hun motieven uit een gemeenschappelijke, mondelinge verhalentraditie. Al rond het jaar 800 moet er een zeereis-verhaal over Brénaid moccu Alta (Brandaan) bestaan hebben en ook het 'archetype' van *Máel Dúin* dateert (volgens Van Hamel) uit die tijd.

Sommigen zien *Máel Dúin* als bron voor de *Navigatio*, bv. Maartje Draak, anderen draaien de verwantschap precies om, bv. James Carney.⁷² Geen van beide opvattingen lijken helemaal overtuigend. De orale traditie blijft nl. buiten beeld. In Ierland werden de verhalen *verteld* en de *filid* kenden hun stof in alle opzichten *by heart*. Daarom is het logischer een gemeenschappelijke bron van Ierse (naast niet-Ierse) verhaalstof te veronderstellen, temeer daar de precieze datering van de *Navigatio* en *Máel Dúin* toch een punt van discussie blijft en op grond daarvan dus niet kan worden vastgesteld welk verhaal ouder is. Het al bestaande verhaal over Brénaid moccu Alta kan heel best een van de bronnen zijn geweest. Doris Edel neemt dit

⁷⁰ Doris Edel in: Gerritsen e.a. 1986, p.29.

⁷¹ De oudste is *Immram Bráin* (de zeereis van Bran, uit ca. 700; tekst en moderne Engelse vertaling: Mac Mathuna 1985). Het hoogtepunt van de Oudierse bloeiperiode is *Immram curaig Máele Dúin* (de zeereis van de boot van Máel Dúin, uit ca. 900; tekst en moderne Engelse vertaling: Oskamp 1970). Twee latere zijn *Immram Snédgusa ocus Maic Riagla* (de zeereis van Snedgus en MacRiagla, uit de 10e eeuw; tekst en moderne Engelse vertaling: Stokes 1888) en *Immram curaig Úa Corra* (de zeereis van de boot van de Úi Corra, uit ca. 1100; tekst en moderne Engelse vertaling: Stokes 1893).

Datering van het 'archetype' van *Máel Dúin*: Oskamp 1970, p. 47.

⁷² Draak e.a. 1978², p. 22, 31v; dit is in de lijn van Zimmer 1889.

Carney 1963, p. 40v; een reactie daarop: Bieler 1979. Recent werd Carney's standpunt bijgevalen door Renata Bartoli (1991, p. 177-181, m.n. p. 179v).

standpunt in.⁷³ Zo wordt het ook begrijpelijk, waarom de 'niet-christelijke' en 'christelijke' elementen in beide verhalen door elkaar lopen.

Deze vervlechting van uiteenlopende godsdienstige motieven komen we ook tegen in de Ierse visioen-literatuur. Klassiek-christelijke elementen worden vermengd met Keltische *otherworld*-motieven, zoals we die ook in de *immrama* tegenkomen. Het oudste voorbeeld is het *Visioen van Fursa* uit het begin van de 7e eeuw.⁷⁴ Het hoogtepunt van dit genre is *Fís Adamnáin* uit het eind van de 9e of het begin van de 10e eeuw, door Boswell aangeduid als "the first serious attempt made between the Vision of Enoch⁷⁵ and the *Commedia* of Dante".⁷⁶ Vooral het laatste visioen gunt de lezer een volledige blik in hemel en hel. De Ierse voorstelling daarvan was door het opnemen van Keltische motieven, enigszins onorthodox. "De leer van FA is niet slechts die van de apostelen en van vooraanstaande pausen, maar ook die van Elia en Henoch in het Paradijs."⁷⁷ Het eigene van de Ierse visioenen is, dat ze niet kunnen worden gelezen als de neerslag van een persoonlijke mystieke ervaring; ze zijn produkten van een brede verteltraditie.

Oosterse woestijnheiligen

Het verhaal van Brandaan is onmiskenbaar Iers, maar in de vormgeving vallen ook oosterse invloeden op. In de *Inleiding* wees ik al op de studie van Elliott en de relevantie daarvan voor de *Navigatio*.⁷⁸

Alison G. Elliott analyseerde een aantal oosterse heiligenlevens. Ze zette in bij de mening van vele onderzoekers, die onderlinge overeenkomsten tussen heiligenverhalen toeschreven aan "so-called 'uncritical' borrowings from one tale to another".⁷⁹ Ze geeft een aantal redenen waarom de auteurs 'zogenaamd onkritisch ontleenden':

- de verhalen dienden tot stichting en dat een bepaald wonder van een andere heilige werd 'geleend', deed daaraan niet af;
- zoals wij zonder innerlijke aanvechtingen een verhaal van James Bond tot ons nemen, zo bekommerden de toenmalige lezers zich meer om de goede afloop, dan om de juistheid van elke passage;

⁷³ Gerritsen e.a. 1986, p. 34v. Zie ook Oskamp 1970, p. 37v.

⁷⁴ Het is bewaard in Beda's *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* III, 19 (tekst en moderne Engelse vertaling: Colgrave e.a. 1969) en in de Oudengelse prekenbundel van Aelfric (tekst en Engelse vertaling: Thorpe 1844vv, II, p. 332-349; tekst opnieuw uitgegeven door Godden 1979; vgl. ook Pope 1967v). Al eerder moet er een Ierse versie van bestaan hebben: *Fís Fursa*.

⁷⁵ Het joodse apokriefe boek uit de 2e eeuw v.C.

⁷⁶ Boswell 1908, p. 175.

⁷⁷ Edel 1986, p. 108. Zie verder ook p. 107-113.

⁷⁸ Elliott 1987.

⁷⁹ Elliott 1987, p. 3.

- de verhaalmotieven funktioneerden, omdat ze afkomstig waren uit een gemeenschappelijk reservoir (*common narrative grammar* of *oral tradition*), dan wel uit een kollektief onbewuste;
- omdat er over vele heiligen maar bitter weinig feiten bekend waren, stond de auteur ook vaak voor een onmogelijke opgave wanneer hij een akseptabel verhaal wilde schrijven.

Vooraf het derde argument is belangrijk. Men wilde een bepaalde boodschap overbrengen op een bepaald publiek en daartoe benutte men verhaalmotieven en vertelpatronen die dat publiek kende en begreep. Daarom is er zoveel gemeenschappelijks in heiligenverhalen. "From a synchronic reading of them as individual segments of a megatext, there emerges a coherent hagiographic romance structure."⁸⁰ De held verbeeldt in zijn weg door het verhaal het konflikt waarmee de lezer worstelt. De heilige is voorbeeld voor gelovigen die streven naar een beter leven: het *vita contemplativa* boven het *vita activa*, de *mortificatio* boven maatschappelijk aanzien, de *potior peregrinatio* boven de kloosterlijke routine.

Meerdere oosterse heiligenlevens waren in het westen bekend. Hiëronymus schreef bv. *Vita Sancti Pauli primi eremitae* (ca. 375) en *Vita Malchi monachi captivi* (ca. 390).⁸¹ Van Athanasius' Griekse *Leven van Antonius* bestonden minstens twee Latijnse versies: het anonieme *Vita Sancti Antonii* (ca. 365) en Evagrius' *Vita Beati Antonii abbatis* (ca. 370).⁸² Een minder bekend voorbeeld is *Peregrinatio Paphnutii*, ook bekend onder de naam *Vita Onuphrii*.⁸³ Ook via Martinus van Tours en Johannes Cassianus, maar vooral via Gregorius' *Dialogi* (ca. 594) kwam er hagiografisch materiaal naar West-Europa.⁸⁴ Dit materiaal was, naast de Keltische verhalen, de tweede bron waaruit de schrijver van de *Navigatio* putte.

Konkreet blijkt de oosterse invloed uit motieven die ook te vinden zijn in oosterse heiligenlevens, met name Hiëronymus' *Vita Sancti Pauli*, dat in het westen populair was. De beschrijving van Paulus en zijn eiland⁸⁵ toont, dat de schrijver Hieronymus' boek goed gekend moet hebben.⁸⁶ Brandaan gaat op zoek naar een beter leven. Op zijn reis wordt hij met zijn broeders diverse malen op wonderbaarlijke wijze gevoed. Soms zitten zij drie dagen zonder voedsel, een beeld van een symbolische dood. De abt op het eiland van Ailbe en

⁸⁰ Elliott 1987, p. 13v.

⁸¹ Tekst van beide *vitae*: Migne, 23, kol. 17-28, 53-60 (Parijs 1883).

⁸² *Vita Sancti Antonii*: tekst: Hoppenbrouwers 1960; tekst en moderne Italiaanse vertaling: Bartelink e.a. 1974. *Vita Beati Antonii abbatis*: tekst: Migne, 73, kol. 125-168 (Parijs 1849).

⁸³ Tekst: Migne, 73, kol. 211-222 (Parijs 1849). Zie ook: Elliott 1987, p. 51-58. In Cassianus' *Conlationes patrum* (tekst: Petschenig 1886; moderne Nederlandse vertaling: Van de Kar 1968) wordt hij genoemd in de titel van het derde gesprek: "Conlatio abbatis Pafnutii de tribus abrenuntiationibus".

⁸⁴ *Dialogi*: tekst en moderne Franse vertaling: De Vogüé e.a. 1978vv; moderne Duitse vertaling: Funk 1933.

⁸⁵ Selmer 1959, p. 70-76.

⁸⁶ Vgl. Berschin 1986vv, II, p. 255v.

Paulus de Kluizenaar kennen de reizigers al vóór ze hen ontmoet hebben. Dit zijn allemaal motieven die reeds in de oudste oosterse heiligenlevens veelvuldig voorkomen.

Een andere overeenkomst met de oosterse verhalen is de kenmerklijke afgezonderdheid van het Beloofde Land. Dat blijkt al direkt in het begin van het verhaal: Brandaan (historisch persoon) hoort van Barinthus (historisch vaag persoon) dat Mernoc (niet-historisch persoon) de weg weet - door nevels heen - naar het Beloofde Land. De boodschap achter deze verteltechniek is duidelijk: het aardse paradijs is niet zomaar te vinden. Het bereiken ervan vraagt een lange reis en grote toewijding.

De Brandaan-traditie

De oudste tak van de Brandaan-traditie is de *Navigatio*. Het *Vita Sancti Brendani*, waarvan diverse varianten bestaan en dat voor wat betreft Brandaan's reis nogal afwijkt van de *Navigatio*, is een jongere tak.⁸⁷ Vanaf de 12e eeuw ontstonden er vele volkstaalversies, waarvan de Anglo-normandische herdichting door Benedeit en de Duits-Nederlandse *Reis*-versie twee belangrijke zijn. Er zijn verder ook vele volkstaalvertalingen van de *Navigatio* gemaakt.

Latijnse traditie

De *Navigatio* is geschreven in het Middeleeuws Latijn, de taal van de monniken. Verspreid over bibliotheken in Europa en Noord-Amerika zijn er ruim 130 handschriften van bewaard gebleven.⁸⁸

De datering van de *Navigatio* is nog steeds een punt van discussie, maar de meeste onderzoekers gaan ervan uit, dat het verhaal zelf in de 2e helft van de 8e eeuw in Ierland is ontstaan.⁸⁹ De oudste handschriften echter zijn jonger: uit de late 10e eeuw. Ze stammen uit Lotharingen. Tot in de 15e eeuw zijn er steeds weer

⁸⁷ Zie Sharpe 1991, p. 17v, 24v. Zie ook noot 88.

⁸⁸ Selmer (1959, p. 105-116) geeft een lijst van 120 handschriften, waaraan Bieler (1961) er nog 11 weet toe te voegen. De tekstuitgave van Selmer (1959) is de 'standaardtekst'. Selmer heeft de 18 belangrijkste, waaronder de 3 oudste, handschriften gebruikt voor het vaststellen daarvan. Verder gaf Schröder (1871) een 13e-eeuws handschrift uit, Selmer (1957) een 14e-eeuws en Zaenker (1987) een 15e-eeuws.

De *Navigatio* is ook opgenomen in enkele versies van *Vita Sancti Brendani*: zie Plummer 1910; Grosjean 1930; Heist 1965. In de huidige vorm is geen van de *vitae* erg oud, terwijl naar tekst en datering van het oorspronkelijke werk op zijn best geraden kan worden, zodat we veilig kunnen aannemen, dat de *Navigatio* ouder is dan de *vitae*; zie Sharpe 1991, p. 17v, 24v. Hiertegenover Oskamp 1970, p. 20vv en 34vv.

⁸⁹ Globaal gesproken zijn er drie dateringen. Selmer (1956, 1959) is van mening, dat de *Navigatio* in de eerste helft van de 10e eeuw ontstond in Lotharingen. Orlandi (1968) plaatst de oorsprong in de eerste helft van de 9e eeuw en in Ierland. Carney (1963) dateert nog vroeger: rond 800 en in Ierland. De oude datering van Zimmer (1889) - niet voor het midden van de 11e eeuw - is algemeen verlaten. In recente onderzoeken houdt men het op de 2e helft van de 8e eeuw: Berschin 1986vv, II, p. 253v; Dumville 1988; Bartoli 1990, p. 269; Sharpe 1991, p. 17v. Vgl. noot 101 en 169.

kopieën gemaakt. Zelfs uit de 17e eeuw zijn er nog vier afschriften tot ons gekomen,⁹⁰ maar dat valt bijna onder het hoofdstuk *curiosa*.

De Latijnse tekst toont enerzijds de oude Ierse traditie, maar anderzijds de aanpassing daarvan aan de nieuwe, continentale situatie. Er is veel te vinden, dat ontleend is aan de Keltische liturgie, bv. in de invulling van de dagelijkse getijden, maar ook de nodige verwijzingen naar de gematigde *Regel van Benedictus*. Zo geschiedt het vertrek van Brandaan nogal omzichtig. Hij gaat niet op weg voor zijn broeders eensgezind met zijn plan hebben ingestemd, de aartsvader van de Ierse monniken, Enda, hem zijn zegen heeft gegeven en hij het bestuur van zijn klooster behoorlijk heeft overgedragen aan een vertrouwde prior. Op deze manier wordt de Ierse *peregrinatio* verzoend met de Benedictijnse *stabilitas loci*.

Volkstaaltraditie

Vanaf de 12e eeuw werden er vele vertalingen of bewerkingen van de *Navigatio* in de volkstaal gemaakt: in Engeland, Frankrijk, Spanje, Italië, Duitsland, de Lage Landen en zelfs in Noorwegen.⁹¹ In de 12e eeuw - en alweer in het vroegere hertogdom Lotharingen - ontstonden een aantal onafhankelijke versies, de zg. *Reis*-traditie. De oorsprong daarvan is een verloren gegaan Duits gedicht. Daaraan ontsproten achtereenvolgens een Middelnederlands (13e-eeuws) en een Middelduits (13e/14e-eeuws) gedicht. Het Middelduitse gedicht werd weer de bron voor een (15e-eeuws) Nederduits gedicht. Daarnaast ontstond er uit het oorspronkelijke Duitse gedicht een Hoogduitse (15e-eeuwse) prozabewerking, die vele drukken beleefde.⁹²

De *Navigatio*- en de *Reis*-traditie verschillen kortgezegd hierin, dat in de *Navigatio* een onwankelbare abt zijn broeders naar hun geestelijk doel leidt, terwijl in de *Reis* de hele tocht het karakter heeft van een leerzame boetedoening voor Brandaans gebrek

⁹⁰ Zie Selmer 1959, p. xxvii.

⁹¹ De Anglonormandische herdichting door Benedeit: Waters 1928; Ruhe 1977; Short e.a. 1979, 1984. Short e.a. (1984) en Ruhe geven er moderne vertalingen bij, resp. in het Frans en het Duits. De Oudfranse vertaling: Wahlund 1900. De Oudprovençaalse vertaling: Wahlund 1902. De oude Italiaanse vertalingen: Villari 1865; Waters 1931; Novati 1973; Galy 1973; Grignani 1975; Raugi 1984. De oude Duitse vertalingen: Zaenker 1987. De Middelnederlandse vertaling: Moltzer 1891. De Middelenlengelse vertaling: Bälz 1909. De Oudnoorse vertaling: Unger 1877. Wahlund (1900, p. xlv-xlvi) geeft een Duitse vertaling van het Oudnoorse fragment.

Van de tekstuitgave van Selmer (1959) bestaan twee moderne Engelse vertalingen: Webb 1988³; O'Meara 1991⁴. Daarvan is de laatste ruimschoots de betere.

Aardige bijzonderheid: het gedicht van Benedeit werd in 1992 op het Utrechtse Festival van Oude Muziek op de (waarschijnlijk) originele wijze gezongen en gezegd door John Fleagle, die zichzelf daarbij begeleidde op een gotische harp. Een bijzondere belevenis!

⁹² Nog steeds de beste inleiding in de *Reis*-traditie: Draak e.a. 1978², p. 197-213. De Duitse gedichten en de prozabewerking: Schröder 1871. De prozabewerking bovendien: Benz 1983²; *Sankt Brandans Seefahrt* 1969. Meyer (1918) ontrafelde de samenhang tussen de diverse takken van de traditie. De twee handschriften van de Middelnederlandse *Reis*, het Comburgse en het Hulthemse: Bonebakker 1894. Het Comburgse handschrift bovendien: Bellemans 1944; Oskamp 1970. De rekonstruktie van het aan beide versies voorafgaande (maar verloren gegane) Middelnederlandse gedicht: Draak e.a. 1978².

aan vertrouwen in Gods genade.⁹³ De *Reis* was dan ook niet bedoeld voor een publiek van kloosterlingen, maar voor de klasse van (enigszins) ontwikkelde leken, bv. aan een hof, die bijzonder nieuwsgierig was naar de wonderen van de wereld. Maartje Draak wijst op het in dit verband begrijpelijke feit, dat er in de *Reis* wel sprake is van humor en in de *Navigatio* niet.⁹⁴

Overige afgeleiden

Wonderlijk genoeg werd in het land van herkomst de *Navigatio* pas in de late middeleeuwen in de volkstaal vertaald. Er is één versie in het Gaelic. Ook in heiligenlevens in de Ierse taal speelt Brandaan een geringe rol en bovendien zonder zijn grote reis.⁹⁵ Dit valt alleen te verklaren uit het binnen-kloosterlijke doel waarvoor de *Navigatio* was geschreven: voor kloosterlingen was het niet nodig het verhaal in de volkstaal over te brengen. Leken hadden evenmin behoefte aan een vertaling van Brandaans reisverhaal, omdat er meerdere soortgelijke vertellingen in het Iers beschikbaar waren.

Verder valt te vermelden, dat men (elementen uit) de *Navigatio* terugvindt in andere verhalen, zoals de *Legenda aurea* en *L'image du monde*.⁹⁶ Op naam van Brandaan werd een Latijns gebed geschreven, *Oratio Sancti Brendani*, waarvan weer een Middelen-gelse versie bestaat, die echter geen regelrechte vertaling lijkt te zijn.⁹⁷ Brandaan werd zelfs het onderwerp van een satirisch Latijns gedicht.⁹⁸ In de 19e eeuw schreef Matthew Arnold een episch gedicht over Brandaan, een eeuw later gevolgd door J.R.R. Tolkien, die een kort gedicht schreef naar aanleiding van de Brandaan-traditie

⁹³ Zie de boeiende analyse van de *Reis* door Klerk-Oppenhuis de Jong (1988). Vgl. ook Strijbosch 1988.

⁹⁴ Draak e.a. 1978², p. 213v. In een kloosterlijk milieu is het lachwekkende op voorhand verdacht. Zie *Regula Benedicti* vi, vii. Vgl. ook de mooie schets van Eco (1987¹¹, p. 87vv).

⁹⁵ Zie Plummer 1968² (a).

⁹⁶ De *Legenda aurea* is een in de middeleeuwen buitengewoon populaire (13e-eeuwse) verzameling heiligenlevens, geschreven door de Dominikaan Jacobus de Voragine (Jacopo a Varagine). Van de Latijnse tekst zijn niet minder dan ca. 800 handschriften en ca. 170 vroege drukken overgebleven. Tekst: Graesse 1969⁴; moderne Duitse vertaling: Weidinger e.a. 1986. Er verschenen voor de 16e eeuw vertalingen in Frans, Spaans, Italiaans, Provençaals, Engels, Middelnederlands, Duits en Boheems. Een goede inleiding bij de *Legenda*: Reames 1985.

L'image du monde werd in het midden van de 13e eeuw samengesteld als een bundeling van de toenmalige wereldkennis. Er ontstonden kort na elkaar twee dichtversies en een prozaversie, die op hun beurt weer werden vertaald in Engels en Hebreeuws. Tekst prozaversie: Prior 1913. Tekst van het aan de tweede dichtversie toegevoegde Brandaanverhaal: Hilka 1928.

⁹⁷ Tekst *Oratio Sancti Brendani*: Salmon 1977. Tekst Middelen-gelse versie: Kuriyagawa 1968.

⁹⁸ Tekst: Meyer 1902. Zie ook Plummer 1968² (b), II, p. 293v. Een fragment daaruit:

Sunt et ibi Scoti / qui cum fuerint bene poti
Sanctum Brandanum / proclamant esse decanum
in grege sanctorum / vel quod Deus ipse deorum
Brandani frater / sit et eius Brigida mater.

(waarvan de Engelse titel overigens luidt: *The death of St. Brendan*).⁹⁹ Zeer onlangs maakte de kinderboekenschrijver Paul Biegel nog gebruik van de verhaalstof van Brandaans wonderbaarlijke reis.¹⁰⁰

⁹⁹ Arnold 1944, p. 205vv; Tolkien 1955.

¹⁰⁰ Biegel 1989, 1990.

4 EEN INHOUDELIJKE ANALYSE VAN DE NAVIGATIO

Zoals in de *Inleiding* uiteengezet is, is de analyse van de *Navigatio* een middel om de historische kontekst van het verhaal te achterhalen en zijn er geen literatuurwetenschappelijke doelen in het spel.

Een narratologische benadering

Tekst

Op het meest oppervlakkige niveau, dat van de tekst, kunnen we het volgende vaststellen.

Op grond van Carney's lezing van de eerste zin van de *Navigatio*¹⁰¹ kan het verhaal gedateerd worden in de 2e helft van de 8e eeuw. Tegelijkertijd mag niet worden vergeten, dat de oudste en belangrijkste handschriften stammen uit de 10e eeuw.¹⁰² Het verhaal is van oorsprong Iers, maar werd in Lotharingen weer opnieuw verteld.

De *Navigatio* wordt verteld door een externe verteller, die in het verhaal geen rol speelt. Het is een verhaal over Brandaan en zijn monniken. Dit vertelperspektief wordt nergens doorbroken.

Uiteraard zijn de verteller en de schrijver anoniem, zoals zo vaak in de middeleeuwen.¹⁰³ Wel is duidelijk, dat hij volledig bekend is met het kloosterleven, dat hij goed op de hoogte is van de Ierse verhalenschat en dat hij weet heeft van zeer konkrete zaken als botenbouw en de geografie van de noordelijke wateren. De verteller kunnen we op grond hiervan aanduiden als een Ierse kloosterling.

Er schuilt echter een adder onder het gras. Dat een 8e-eeuwse Ier de *Regula Benedicti* goed kende, is niet onmogelijk, maar het zou ook kunnen, dat degene die in de 10e eeuw de tekst redigeerde de verwijzingen naar *Benedictus' Regula* heeft ingevoegd. Een voorbeeld. Als Brandaan met zijn broeders wordt ontvangen op het Eiland van Ailbe (c. 12), zingen de monniken een welkomstlied van hoogstwaarschijnlijk Ierse oorsprong. Prompt daarop volgt de begroeting met een vredeskus (*pax*), keurig volgens de *Regula*. Deze beschrijving zou gezien kunnen worden als een kommentaar op of een aanvulling bij het Ierse welkomstlied. Als de abt even later tegen Brandaan zegt, dat het tijd is om naar de eetzaal terug te gaan, citeert hij bijna letterlijk uit de *Regula*.¹⁰⁴ Ook dit zou kunnen wijzen op redactionele activiteit. Maar of dit werkelijk zo is, valt niet ondubbelzinnig vast te stellen.

¹⁰¹ Carney 1963, p. 37v. Zie noot 169. Vgl. noot 89.

¹⁰² Zie Selmer 1959, p. xxvi-xliv.

¹⁰³ De poging van Selmer (1959, p. xxvii, noot 12) om de auteur van de *Navigatio* te identificeren werd, wanneer we een waarderende opmerking van Bieler (1961) buiten beschouwing laten, door andere onderzoekers genegeerd. Dat het een man was blijkt uit het overheersend maskulieene in de *Navigatio*. Vgl. noot 119.

¹⁰⁴ Selmer 1959, p. 34: "ut omnia fiunt cum luce". Vgl. *Regula Benedicti* xli: "ut luce fiant omnia".

Voor de gang van het verhaal maakt het echter geen verschil of er één auteur is of een auteur en een redaktor. In alle gevallen blijft er één verteller, die vertelt vanuit een monastiek perspectief, dat ontegenzeggelijk Iers van aard is.

Op enkele plaatsen wordt het vertelniveau gevariëerd, nl. wanneer een personage de ruimte krijgt zijn of haar verhaal te vertellen. In dat geval vertelt de verteller ons wat dat personage vertelt. Dit is het geval bij Barinthus (c. 1), de sprekende vogel (c. 11), Judas Iskariot (c. 25) en Paulus de Kluizenaar (c. 26). Deze verhalende ingebede teksten plaatsen Brandaan's reis in het juiste kader: Barinthus' verhaal ontketent de queeste, de vogel en Judas dragen inzicht in de *otherworld*, het doel van de tocht, aan en Paulus' woorden verzoenen de onderneming (*vita activa*) met het monastiek ideaal (*vita contemplativa*).

Daarnaast worden er door de verteller personages sprekend opgevoerd. Allereerst Brandaan. In wat hij zegt ligt vaak het impliciete commentaar van de verteller verborgen. Brandaan laat steeds weer zien wat een kloosterling wel of niet moet doen en zeggen. Wat door hem gezegd wordt krijgt gewicht door zijn autoriteit als heilige en omgekeerd bevestigt wat hij zegt hem weer in zijn heiligheid. De abt op het Eiland van Ailbe speelt een soortgelijke rol.

In het spreken van de verschillende personages - Barinthus, de vogel, de abt, de verzorger, de jongemannen op het Eiland van de Drie Koren, Judas, Paulus en Brandaan zelf - vinden we ook een voorspellend element: velen kennen vooruit al de afloop van de gebeurtenissen. Paulus en Brandaan tenslotte bevestigen elkaar over en weer in hun heiligheid (c. 26), waardoor de autoriteit van Brandaan nogmaals nadruk krijgt.

Samenvattend: het vertelperspektief is dat van een externe verteller, een kloosterling die bekend was met het oude Ierse kloosterleven en met de Benedictijnse traditie. Diens commentaar is vooral te vinden in wat Brandaan zegt, terwijl de overige personages Brandaan ondersteunen met hun kennis en wijsheid.

Verhaal

Op het niveau van het verhaal wil ik vooral de aspecten ritme, ruimte en fokalisatie belichten.

Over andere aspecten als volgorde en personages kan ik kort zijn. De volgorde van het verhaal is louter chronologisch, met als enige variaties de vooruitwijzende voorspellingen over de afloop van de reis en terugwijzende herinneringen van Barinthus (c. 1), de abt (c. 12) en Paulus (c. 26). De held van het verhaal is uiteraard Brandaan, die op actieve wijze zijn doel bereikt. Daarbij fungeren de drie laatkomers als tegenstanders, terwijl de overige personages helpers zijn.

Een analyse van het verhaalritme maakt duidelijk, dat relatief veel plaats is ingeruimd voor de beschrijving van liturgische handelingen: ruwweg 40% van het aantal pagina's. Uitvoerig wordt verteld welke psalmen de vogels zingen op de getijden, waar en hoe de feesten gevierd worden, wat de drie koren ten gehore brengen enz. De tijd die ligt tussen de feesten wordt telkens elliptisch of samenvattend aangeduid als een tijd van omzwervingen. Min of meer losstaande episoden vallen ergens in die tijd. Alle tijdsaanduiding-

en - op één na¹⁰⁵ - verwijzen naar de kerkelijke tijdsindeling met feesten en getijden. Dit geeft Brandaan's reis een sterk ritueel aspekt.

De ruimte is steeds begrensd door het contrast tussen de kleine, volle boot en de wijde oceaan. De gebeurtenissen spelen zich af binnen de boot of op een eiland. Vanuit die begrensdheid komt de wijdere ruimte in beeld: de zee als beeld van de wereld met haar wonderen en gevaren. Het steeds herhaalde in- en uitstappen benadrukt die ruimtelijke begrensdheid. Wanneer de broeders uit de boot stappen, betreden ze een onbekende wereld en wanneer ze instappen, zet de reis zich weer voort. De boot is hun toevlucht, wat heel duidelijk wordt in de episode met Jasconius, de grote vis (c. 10).¹⁰⁶ De begrensdheid van de boot benadrukt de gemeenschap van de de broeders in een door hun vaak als bedreigend ervaren wereld.

Over de fokalisatie - het standpunt van waaruit het verhaal wordt verteld¹⁰⁷ - kan het volgende worden gezegd. De *Navigatio* is geen moderne roman waarin met wisselende vertelstandpunten wordt geëxperimenteerd. De lezer wordt van begin tot eind meegenomen aan de hand van de held, Brandaan. Brandaan vat het plan op om het Beloofde Land te zoeken en hij houdt de leiding tot aan de laatste zin van het verhaal. Hij doorziet alles en zijn vertrouwen wordt nooit beschaamd. Ook als hij het even niet lijkt te weten, bv. op het Eiland van de Vogels (c. 11), weet hij een antwoord te verkrijgen, in dit geval langs bovennatuurlijke weg.¹⁰⁸ Het zijn de broeders die vertwijfeld raken, in wanhoop zich op de riemen storten of onder elkaar redetwisten. Brandaan staat daar boven. Zo wordt het verhaal geheel verteld uit het perspectief van iemand die zeer ver gevorderd is op de weg van spirituele training. Iemand ook aan wie de lezer - waarschijnlijk zelf een nog niet zo geoefend kloosterling - zich op kan trekken.

De eerste zinnen van de *Navigatio* bevatten reeds al deze facetten. Het verhaal zet in met "*Sanctus Brendanus*" en Barinthus is "*nepos illius*" (→ de fokalisatie), Brandaan wordt getypeerd als "*vir magne abstinentie et in virtutibus clarus*" (→ het kloosterlijk ideaal) en zijn eerste optreden is, dat hij "*in suo certamine*" is (→ de voortdurende *conversio morum*). Deze inzet wordt in de rest van het verhaal konsekvent vastgehouden. Tenslotte kondigt Brandaan zijn eigen dood aan en overlijdt hij "*inter manus discipulorum gloriose*". Het vertelperspektief (tekstniveau) en de fokalisatie (verhaalniveau) versterken elkaar dus.

Samenvattend: het verhaal is een rituele reis volgens de tijdsorde van de kerkelijke liturgie. Logischerwijze is de ruimte de beslotenheid van de kloostergemeenschap, verbeeld in de boot waarmee

¹⁰⁵ Nl. wanneer de broeders landen op het Eiland van de Drie Koren (c. 17). Zie Selmer 1959, p. 50. Verderop in dit hoofdstuk, onder het kopje *Hemel en hel* zal ik daar inhoudelijk op ingaan.

¹⁰⁶ Selmer 1959, p. 20v.

¹⁰⁷ Fokalisatie is een term van Bal. In de verteltheorie spreekt men ook wel over (vertel)perspektief, vertelstandpunt, point of view enz. Hier heerst dus al snel Babylonitis. Het analyseren van de fokalisatie dient om duidelijk te maken welke visie op de werkelijkheid er achter een verhaal schuilgaat. De verteller bepaalt immers wat we voorgeschoteld krijgen en hoe. Zie Bal 1990⁵, p. 113-129.

¹⁰⁸ Zie Selmer 1959, p. 23vv.

de broeders reizen. Even vanzelfsprekend is het verhaal gefokaliseerd op Brandaan, als het ideaaltipe van een geestelijk leidsman.

Geschiedenis

Welke geschiedenis schuilt er achter het symbolisch geladen verhaal van de *Navigatio*? Wat is er 'echt' gebeurd?

Een opmerking vooraf. De verschillende elementen van de geschiedenis - tijd, plaats, acteurs, gebeurtenissen - ontleen hun betekenis aan hun onderlinge samenhang. Die samenhang toont ons de structuur van de achter het verhaal liggende werkelijkheid. De verschillende elementen noemen zonder die samenhang aan te geven, leidt alleen maar tot *fact-finding*, een aardige, maar vaak nutteloze en bovendien oeverloze bezigheid.¹⁰⁹ In het geval van de *Navigatio* is de vraag naar de geschiedenis de vraag naar de werkelijke reis die aan het verhaal ten grondslag heeft gelegen.

De hiervoor uitgelichte verhaalaspekten ritme, ruimte en fokalisatie maken duidelijk, dat het om een symbolische reis gaat. Als het verhaal slechts de literaire neerslag van een zeereisverslag naar Noord-Amerika zou zijn, was symboliek overbodig geweest. De kennelijke geografische kennis van de Noord-Atlantische wateren die de verteller ten toon spreidt, wordt alleen benut als hulpmiddel bij de vormgeving van het verhaal. De werkelijke reis die in het verhaal wordt weerspiegeld, is de geestelijke reis die een kloosterling maakt in de loop van de monastieke loopbaan. Dat is een concreet, zij het psychologisch, proces. De materiële voorwaarden daarvan - voedsel, onderdak, kleding, organisatie - zijn weliswaar onmisbaar, maar voor het proces zelf niet wezenlijk. Hoe concreet de verteller ook is over de bouw van de boot, het varen, de dikwijls wonderbaarlijke voedselvoorziening enz., het wezenlijke is, dat dit alles de reizigers helpt het Beloofde Land te bereiken. Tenslotte is ook de reis zelf, de *peregrinatio*, geen doel, maar middel.

Het cyclische aspekt van het verhaal - het steeds terugkeren van dezelfde tijden en plaatsen - weerspiegelt het zich steeds herhalende monastieke leefritme met haar liturgische handelingen. Dit aspekt is er de oorzaak van, dat er in het verhaal geen ontwikkeling, geen spanning lijkt te zitten.¹¹⁰ Maar juist dat stemt overeen met het monastieke ideaal van de *hesuchia*. Die rust is eigenlijk onaards, maar moet door de monnik toch op aarde gezocht worden. Daarin schuilt ook de verborgen spanning tussen verhaal en werkelijkheid. Die spanning treedt naar buiten in de wanhoop, het ongeloof en het geredetwist van de broeders, direkt al aan het begin (c. 6), maar verder het hele verhaal door (c. 12, 15, 16, 19, 21, 24, 25 en zelfs nog 27).¹¹¹ Brandaan en zijn broeders lijken in dezen sterk op Jezus en zijn leerlingen.

¹⁰⁹ *Fact-finding* kan overigens wel illustratieve vondsten opleveren. Mijn activiteiten op dit gebied zijn neergeslagen in de voetnoten bij de vertaling (*Bijlage 2*). De biografische aantekeningen zijn een samenvatting van wat ik in naslagwerken kon vinden (Selmer 1959; Mönnich 1962; Draak e.a. 1978²; Delaney 1982; D'Arcy 1985³; Walsh e.a. 1985; *The Book of Saints* 1989⁶; O'Meara 1991⁴). Ook de bevindingen van Severin (1978) zijn daar terug te vinden.

¹¹⁰ Vgl. bv. Ruhe 1977, p. 13vv. Overigens doet Ruhe m.i. de *Navigatio* geen recht.

¹¹¹ Zie Selmer 1959, p. 12v, 29, 40, 45v, 55v, 56vv, 64, 65, 77.

De acteurs zijn in de eerste plaats Brandaan en diens monniken. De bijfiguren - de drie laatkomers, de verzorger, de vogels, de zeebeesten, de abt van de zwijgers, de drie koren, de smeden, Judas, Paulus - staan allemaal in dienst van deze centrale groep acteurs. Dankzij of ondanks hen vervolgt de *familia* van Brandaan haar reis.

Wat betreft de plaats: de exakte lokatie van de broeders is vaak niet helemaal duidelijk, ondanks de vele aanwijzingen van de vaarrichting, maar de boot kan heel goed worden opgevat als het 'schip der kerk'. De plaats van de broeders is in de kloostergemeenschap en normaliter in de kloosterkerk.¹¹²

De windrichtingen in het verhaal moeten trouwens niet al te letterlijk worden opgevat. Ook daarachter steekt vooral een symbolische betekenis. Uit het noorden komt het kwaad, in het oosten gaat de zon op en ligt het paradijs, in het zuiden woont de Heilige Geest, in het westen vindt de mens het einde van de aarde (en van zichzelf, als hij niet oppast).¹¹³

In het noorden vindt Brandaan het Eiland van de Smeden en de poorten van de hel. In het zuiden ontvangt hij verschillende wijze lessen: de verhalen van de vogel, Judas en Paulus de Kluizenaar. In het westen ligt wat iedere Ier al wist: het einde van de wereld, waar de duivels over de rand van de afgrond omhoog klauteren. In het oosten ligt het eiland van de verzorger, die uiteindelijk hun gids blijkt te zijn naar het paradijs. Ook het Beloofde Land moet in het oosten worden gezocht, zoals het een aards paradijs betaamt. Na vertrek van het eiland van de verzorger, dat al in het oosten ligt, vaart het reisgezelschap veertig dagen - let op de tijdsduur - naar het oosten voor ze hun reisdoel tenslotte bereiken.

Wat betreft Severin's gebruik van de windrichtingen: zijn lezing van de tekst is niet overtuigend, omdat hij veel geografische vaagheden in het verhaal onvoldoende meeweegt. Herhaaldelijk reist Brandaan in onbekende richting (c. 12, 16, 17, 19),¹¹⁴ dan wel in diverse richtingen (c. 8, 13, 20, 27)¹¹⁵ en elk jaar komt hij op dezelfde plaatsen terug voor het vieren van de feesten. Bovendien ligt het uiteindelijke reisdoel in het oosten (en Amerika doorgaans niet).

Wel is het zo, dat verschillende beschrijvingen bekendheid met de noordelijke wateren verraden: het Eiland van de Schapen (Faröer), de zuil in zee (een ijsberg), het Eiland van de Smeden (vulkanische activiteit bij IJsland). De beschrijving van de bouw van de boot toont, dat de schrijver goed op de hoogte was van de Ierse scheepsbouwtraditie.

¹¹² Vgl. wat Angenendt (1972, p. 174) konkludeert m.b.t. de historiciteit van de *monachi peregrini*.

¹¹³ Zie Zaenker 1987, p. xiii. Vgl. Maurmann 1976, p. 201vv.

¹¹⁴ Zie Selmer 1959, p. 28, 45, 52, 55.

¹¹⁵ Zie Selmer 1959, p. 17, 37, 56, 76v.

Oosterse motieven

Ik wees al eerder op de oosterse wortels van het *peregrinatio*-ideaal en de invloed van oosterse heiligenlevens op de *Navigatio*.¹¹⁶ We zullen nu de literaire invloed nader bezien.

Net als de oosterse woestijnvaders gaat Brandaan op reis. Hij onderneemt een queeste. Waarom? Hij is er natuurlijk voor gepredisponeerd: hij is een bijzonder mens. In veel *vitae* blijkt dat al in de jeugdijaren van de heilige. De *Navigatio* volstaat met een summiere openingsalinea, waarin de uitmuntendheid van Brandaan eenvoudigweg wordt geponeerd.

Net als de woestijnvaders krijgt Brandaan de innerlijke drang (*cogitatio*) om op reis te gaan.¹¹⁷ De aard daarvan is, dat hij verlangt naar een beter leven (het *more*-motief), hoewel dit in de *Navigatio* niet expliciet gezegd wordt. Het motief van het zoeken naar eenzaamheid wordt wel aangevoerd door Mernoc, maar Brandaan gebruikt het alleen impliciet: hij wil zijn ouders zelfs niet zien (c. 4).¹¹⁸ Het typisch oosterse motief van de vlucht voor het huwelijk komt niet voor, maar vrouwen spelen in het verhaal ook geen enkele rol.¹¹⁹

Dan volgt de reis. De basisstructuur daarvan is traditioneel deze: de held reist neerwaarts, van zijn doel af, ontmoet een heilige die hem een existentiële boodschap overbrengt, reist opwaarts, zijn doel tegemoet en keert tenslotte terug om zijn gevonden boodschap naar de bewoonde wereld te brengen.

Eerst iets over de neerwaartse reis van Brandaan, waarin de volgende oosterse motieven zijn te onderscheiden.

Het reisgezelschap ondergaat enkele malen een symbolische dood. Al direkt aan het begin (c. 6) raakt na 40 dagen (!) het eten op, maar 3 dagen (!) later vinden zij een aangerichte dis.¹²⁰ Dit herhaalt zich bij het Eiland van Ailbe (c. 12) en bij de slaapverwekkende bron (c. 13).¹²¹ Dit motief en vooral de herhaling ervan verbeeldt op plastische wijze de breuk van de broeders met hun oude leven. De symbolische dood vinden we ook in het verhaal van Paulus (c. 26): hij graaft een graf en verdwijnt spoorloos om 3 etmalen later op zijn eiland - "ad locum ubi expectabis diem mortis tue" - te landen.¹²² De symbolische dood treft niet alleen Brandaan, maar zijn hele *familia*.

Onderweg komen de broeders ongebruikelijke gidsen tegen: een hond (c. 6), de raadselachtige verzorger (c. 8, daarna nog vele malen), de sprekende vogel (c. 11) en tenslotte zelfs Jasconius (c.

¹¹⁶ Zie hfdst. 2, onder het kopje *Vrome zwervers* en hfdst. 3, onder het kopje *Oosterse woestijnheiligen*.

¹¹⁷ Elliott 1987, p. 83: "The desert saint is a self-motivated hero." Vgl. ook noot 45.

¹¹⁸ Zie Selmer 1959, p. 10.

¹¹⁹ De sprekende vogel (c. 11) en de reddende vogel (c. 19) zijn de enige vrouwelijke personages. Zie Selmer 1959, p. 23, 55. Zie noot 103.

¹²⁰ Zie Selmer 1959, p. 12vv.

¹²¹ Zie Selmer 1959, p. 28v, 38.

¹²² Zie Selmer 1959, p. 73v.

27).¹²³ Ook gewone gidsen hebben iets bijzonders: de abt van de zwijgers (c. 12) is bijzonder oud, de altijd zingende monniken (c. 17) zijn een ongebruikelijke verschijning, Judas en Paulus (c. 25, 26) nemen haast mythische vormen aan.¹²⁴ Misschien is ook de wind, die de boot her en der over de oceaan voert, op te vatten als een ongebruikelijke gids.

Het doel van de reis is, net als bij de woestijnvaders, het hervinden van de verloren paradijselijke staat. "The desert saints sought a third pole, superior to either culture or actual nature, although its physical location was in the latter. They sought a repression of physical nature and the exaltation of a spiritual one. They sought, in short, the paradisiacal nature lost by Adam at the Fall."¹²⁵

Al tijdens de neerwaartse reis vinden zij sporen hiervan, bv. de geheimzinnige *scalta* (c. 17) en de wonderbaarlijke druiven (c. 18),¹²⁶ maar eerst als het gezelschap gelouterd is door het verlies van de drie laatkomers, kan de opwaartse reis beginnen en het aardse paradijs gevonden worden.

Hun loutering bestaat uit veelvuldig vasten, als vorm van *mortificatio*, het overwinnen van hun angst voor beesten, beeld van de wereldse gevaren en het kwijtraken van broeders die niet ten volle het kloosterlijke ideaal nastreven. Dit laatste is een motief, dat door de schrijver van de *Navigatio* wordt toegevoegd.

De opwaartse reis zet in met twee ontmoetingen: Judas en Paulus. Beiden verschaffen de broeders inzicht. Judas maakt de omvang van God's genade duidelijk en Paulus laat zien dat volharding in het monastieke leven loont. Als nogmaals de feesten zijn gevierd, vinden Brandaan en zijn broeders het aardse paradijs. Maar net als de held in een oosters *vita* moeten zij weer terugkeren om in de bewoonde wereld hun verhaal te kunnen vertellen. Het is logisch, dat Brandaan na het volbrengen van deze laatste taak overlijdt en definitief naar het Beloofde Land van de Heiligen mag.

Het paradijs wordt driemaal getoond. Eerst in het verhaal van Barinthus (c. 1), dan in de beschrijving van Paulus en zijn eiland (c. 26) - hij wordt als Elia door de wilde dieren gevoed,¹²⁷ gaat gekleed in zijn haren¹²⁸ en is zeer oud - en tenslotte in de beschrijving van het Beloofde Land (c. 28), dat helder stromend water heeft,¹²⁹ vol staat met altijd

¹²³ Zie Selmer 1959, p. 13v, 17, 23vv, 77.

¹²⁴ Zie Selmer 1959, p. 32, 50v, 65v, 71v.

¹²⁵ Elliott 1987, p. 133.

¹²⁶ Zie Selmer 1959, p. 52v, 53v.

¹²⁷ Vgl. I Koningen 17:1-6.

¹²⁸ Elliott (1987, p. 53) noemt dit een paradijs-kenmerk. Het komt echter ook in seculiere verhalen voor, bv. het verhaal van Lady Godiva, maar in elk geval is het een teken van volmaakte onschuld. Vgl. noot 351.

¹²⁹ Helder water wordt ook nadrukkelijk vermeld door Cassiodorus in zijn beschrijving van het klooster Vivarium. *Institutiones divinarum et saecularum litterarum* I, 29, 1; tekst: Mynors 1937, p. 73v.

vruchtdragende bomen en waar geen duisternis is.¹³⁰ De beschrijvingen van Barinthus en Brandaan bevestigen elkaar, waardoor de cirkel van het verhaal gesloten wordt.

Samenvattend: de *Navigatio* bevat vele oosterse motieven, maar die zijn samengevoegd met andere elementen tot een eigen Iers verhaal.

Initiatie

De reis van Brandaan kan ook worden opgevat als een grenssituatie, een *rite de passage*.¹³¹ Arnold van Gennep en in navolging van hem ook Victor Turner, onderscheidt in een *rite de passage* drie fasen: afzondering, grenssituatie, overgang.¹³² Brandaan's reis is een typische grenssituatie: het oude is achtergelaten, maar het nieuwe nog niet bereikt.

De afzondering wordt in de *Navigatio* geschetst door Brandaan's uitwijken naar het uiterste puntje van Ierland, de scheiding van zijn familie en ook door de plechtstatige slotzin van deze episode: "Brendanus ... precepit in Nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti ..." (c. 4).¹³³

De overgang verdwijnt in *vitae* wat naar de achtergrond. Waar martelaren in *passiones* na de afzondering vrijwel direkt de overgang maken (naar de hemel), keren heiligen in de na-Constantijnse tijd terug naar hun vertrekpunt. De held - ook Brandaan - vertrekt van een *familiar place* naar een *far place* en keert terug naar die *familiar place*, maar: "he has in some ways been changed for the better. In short, he has gone on pilgrimage."¹³⁴

De reis zelf heeft als grenssituatie sterk het aspect van een initiatie. De held wordt stap voor stap ingewijd in een geheim. Brandaan aanschouwt de wonderen van de oceaan,¹³⁵ d.w.z. hij ontdekt het lot van afvallige engelen, leert de beesten niet te vrezen, vindt de poorten van de hel en wordt bovenal onderwezen in God's genade. De beloning voor deze lange leerroute is het verblijf in het Beloofde Land. Hoewel hij vertrekt als een gevierd abt, is hij onderweg in zekere zin nog leerling.

Juist dit laatste maakte de *Navigatio* zo'n nuttige aanwinst voor vele middeleeuwse kloosterbibliotheken. Een degelijke lektuur van dit verhaal bood de lezer een goede mogelijkheid tot identificatie. Door 'in de geest' met Brandaan mee te reizen, leerde hij over zijn eigen spirituele weg. Daarom ook was het van belang, dat Brandaan terugkeerde uit het Beloofde Land. Omdat hij de weg helemaal had afgelegd, kon hij beginnende reizigers tot gids zijn door zijn verhaal te vertellen.

¹³⁰ Zie Selmer 1959, p. 5vv, 71v, 79v.

¹³¹ Zie Elliott 1987, p. 168-180.

¹³² Zie Van Gennep 1909, 1977³; Turner 1968. Vgl. ook Hoens e.a. 1985, p. 97v.

¹³³ Zie Selmer 1959, p. 11.

¹³⁴ Zie Elliott 1987, p. 178. De termen *familiar place* en *far place* komen van Turner (1968).

¹³⁵ Vgl. Selmer 1959, p. 4.

De boot is een mooi symbool van de grenssituatie: geregeld bestaat er gevaar om te vergaan en moeten de opvarenden vertrouwen op God's uitredding. Omdat de boot ook het beeld is van de afgezonderde kloostergemeenschap, wordt de boodschap overgebracht, dat het kloosterlijk ideaal alleen bereikt kan worden door de onderlinge eendracht en gelovige overgave van de kloosterlingen. Die boodschap was van nut voor de Lotharingse kloosterhervormingen van de 10e en 11e eeuw.

Samenvattend: Brandaan's reis en het beeld van de boot maken duidelijk, dat het kloosterleven een langdurige inwijding is, die een volhardende toewijding vraagt en een absolute gehoorzaamheid aan de abt. Deze opvatting van het kloosterleven staat geheel in de in het oosten wortelende monastieke traditie van het westen.

Hemel en hel

Aan het slot van dit hoofdstuk maken we een kleine exkursie naar een typisch middeleeuws thema: de voorstellingen van hemel en hel.

De *Navigatio* is een Iers verhaal en we treffen daarom elementen aan die in later tijd niet meer als orthodox werden beschouwd. Hel en hemel blijken nl. gradaties te kennen. Dit is af te leiden uit een inhoudelijke analyse van de lotgevallen van de drie laatkomers (c. 5, 6-7, 17, 24) en de ontmoeting met Judas (c. 25).¹³⁶

Als Brandaan op het punt staat met zijn twee maal zeven uitgekozen broeders te vertrekken, verschijnen er nog drie monniken, die hem pressen hen mee te nemen. Daarmee zondigen zij zowel tegen de absolute gehoorzaamheid die zij als kloosterlingen verschuldigd zijn tegenover hun abt, als tegen de Benedictijnse *stabilitas loci*. Het loopt met hen niet goed af. De eerste van de drie laat zich door de duivel verleiden tot diefstal. Na zijn misdaad gebiecht te hebben, sterft hij, hoewel zijn ziel door engelen wordt weggevoerd. De tweede laatkomer blijft achter op het Eiland van de Drie Koren, waar hij de rest van zijn leven deelnemer moet zijn aan de ononderbroken lofzang die daar gaande wordt gehouden. De derde monnik wordt regelrecht de poorten van de hel ingetrokken. Ofschoon dit verband in het verhaal niet uitdrukkelijk wordt gelegd, is het toch zo, dat het reisgezelschap het Beloofde Land van de Heiligen pas bereikt als alle drie de laatkomers verdwenen zijn.

Dit motief is ook te vinden in *Máel Dúin*. *Máel Dúin* wordt door zijn drie pleegbroers gedwongen hen mee te nemen, bóven het door de druïde vastgestelde, magische aantal van zeventien. Dit blokkeert het bereiken van het reisdoel. De drie verdwijnen aldus: één sterft na een diefstal, één blijft achter op het Eiland van de Lachers en één op het Eiland van de Klagers. De parallel met de *Navigatio* is duidelijk.

Het motief van het juiste aantal reisgenoten is zowel niet-christelijk - de druïde kent de magische waarde van de getallen - als christelijk, want ook in de bijbel is het juiste getal vaak belangrijk: de twaalf verspieders (en wel: tien plus twee), de driehonderd man van Gideon, de twaalf discipelen enz. We kunnen dus niet zonder meer spreken van het opnemen van een niet-christelijk motief in een christelijk verhaal, of omgekeerd. We kunnen slechts vermoeden, dat de *Navigatio* enige kritiek geeft op de magische getalwaarde zoals we die ook vinden in *Máel Dúin*. Volgens de druïde

¹³⁶ Zie Selmer 1959, p. 11v, 14vv, 52, 64v, 65-70.

is immers zeventien het juiste aantal reizigers, terwijl in de *Navigatio* zeventien (veertien plus drie) juist te veel blijkt te zijn. Beide verhalen putten uit eenzelfde oude traditie hun motieven, maar verwerken die binnen het kader van hun eigen verhaal.¹³⁷

Het lot van de laatkomers in de *Navigatio* is enigszins dubbelzinnig. De derde monnik gaat regelrecht de hel in. Diens lot is dus wel duidelijk. De eerste echter sterft weliswaar een smadelijke dood, maar zijn ziel vaart ten hemel en de tweede blijft wel achter op een onaards eiland, maar is daarmee nog niet in de hemel. Dat dat eiland niet helemaal volmaakt is, blijkt uit enkele details. Het ligt in het noorden, de windstreek van het kwaad.¹³⁸ De broeders landen er op het vierde uur, de enige keer in het verhaal dat uitdrukkelijk een tijdstip wordt genoemd, dat buiten de getijden valt. Dat Brandaan de monnik feliciteert met zijn lot, is niet in tegenspraak met de dubbelzinnigheid ervan. Voor déze monnik, die immers ongehoorzaam was, is het het hoogst bereikbare. Bovendien moet in werkelijkheid het leven van monniken die zo'n ononderbroken lofzang gaande hielden bijzonder zwaar geweest zijn.¹³⁹

Uit het lot van de drie laatkomers blijkt, dat het hiernamaals gradaties kent. Een eenvoudige tweedeling tussen hemel en hel is te simpel. "De hemel kent oorden van straf, de hel plaatsen van een opmerkelijke mildheid."¹⁴⁰ Deze voorstelling komen we in uitgewerkte vorm tegen in het laat-9e-eeuwse Ierse *Fís Adamnán* (het visioen van Adamnán).¹⁴¹ In de hel zitten ook zondaars die een tijdelijke straf ondergaan tot aan de dag des oordeels en in de hemel staan sommigen bloot aan enige beproevingen: de bewoners van het Land der Zaligen bv., dat veel lijkt op het Eiland van de Drie Koren, blijven tot de oordeelsdag door een kristallen sluier van God gescheiden. De tocht die de ziel moet maken langs de zeven poorten van de zeven hemelen, is vol van beproeving; voor de *boni* is dat slechts loutering, maar voor de *non valde boni* is het een laatste vorm van boete. De tweede laatkomer in de *Navigatio* zal dus waarschijnlijk pas op de dag des oordeels weten of hij toch nog in de hemel komt.

In het *Visioen van Fursa*¹⁴² vinden we het opvallende element van de loutering die de ziel ondergaat op weg naar de hemel. Die loutering heeft de vorm van het gaan door een groot vuur, dat eventuele overgebleven begeerte (*cupiditas*) doodt, maar de rechtvaardige ziel ongeschonden laat. Dit vuur is niet gebonden aan een bepaald oord, maar het is wel gelokaliseerd, nl. in de luchtstreken die de ziel moet passeren op haar opwaartse reis. Het is geen volledig uitgewerkt *purgatorium*, maar heeft er wel degelijk de trekken van. Een merkwaardig detail is, dat Fursa aan zijn geestelijke reis een lichamelijke herinnering overhoudt: op de terugreis naar de aarde

¹³⁷ Vgl. Oskamp 1970, p. 37v.

¹³⁸ Zie Maurmann 1976, p. 37v.

¹³⁹ Zie hfdst. 2, onder het kopje *De Keltische liturgie*.

¹⁴⁰ Edel 1986, p. 111.

¹⁴¹ Tekst en moderne Franse vertaling: Vendryes 1909. Moderne Engelse vertaling: Boswell 1908. Zie ook Edel 1986, p. 107-113. Vgl. Dumville 1977-1978.

¹⁴² Zie hfdst. 3, onder het kopje *Ierse verhalen*.

brandt hij zijn schouder en kaak en draagt daar voortaan de littenkens van. Dit gegeven werd later uitgelegd als bewijs voor het bestaan van het *purgatorium*.¹⁴³

Judas is in de *Navigatio* het sterkste voorbeeld van de gradatie van het hiernamaals. Hoewel hij al vroeg in de christelijke traditie het prototype van de verrader werd en bij Dante de zwaarste pijniging ondergaat - hij wordt, samen met Caesar's verraders Cassius en Brutus, gekauwd in de muil van Satan¹⁴⁴ - krijgt hij hier zondagsrust.¹⁴⁵ Dit toont de betrekkelijke mildheid van de hel in de Ierse beleving, zoals ook in *Fís Adamnáin* zichtbaar is. Judas' rots ligt in het zuiden, de windstreek van de Heilige Geest¹⁴⁶ en hij vertelt Brandaan en zijn broeders dan ook wijze dingen. Zijn hel is niet absoluut.

Uit deze episode blijkt ook, dat het gebed van een gelovige - zij het van het kaliber van Brandaan - invloed heeft op het lot van de overledenen. Brandaan bedingt èn een extra strafverlichting voor Judas èn hij wendt de wraaklust van de duivels af.

Dat het gebed voor de doden effect had, werd al in de vroege kerk geloofd. Augustinus voorzag na de dood een vuur (*ignis purgatorius*), waarin de zielen werden beproefd. Rechtvaardige zielen zouden daarin gereinigd worden, maar onrechtvaardige zouden voor eeuwig in dat vuur blijven. Het gebed van gelovigen kon deze beproeving bekorten, mits de ziel dat waardig was.¹⁴⁷ Gregorius de Grote meende, dat in het bovenste deel van de hel, waar geen sprake zou zijn van echte hellestraffen, de 'pekelzonden' van overigens rechtvaardige zielen geboet werden.¹⁴⁸

LeGoff ziet in de opvattingen van Augustinus en Gregorius de oudste wortels van de leer van het *purgatorium*, die hij pas in de 2e helft van de 12e eeuw ziet ontstaan.¹⁴⁹ Voor LeGoff is het *purgatori*

¹⁴³ Zie LeGoff 1984, p. 97.

¹⁴⁴ *La Divina Commedia*, Inferno xxxiv. Tekst: (bv.) Grandgent e.a. 1972³. Moderne Nederlandse vertaling: Van Dooren 1987. Vgl. ook de boeiende studie van Anderson (1980) en diens beschrijving van de Louteringsberg.

¹⁴⁵ Een recent overzicht van de gehele Judas-traditie: Klauck 1987. Judas' zondagsrust: Baum 1923. Vgl. ook Lévi (1892), die wijst op de joodse wortels van deze zondagse strafverlichting.

¹⁴⁶ Zie Maurmann 1976, p. 201vv.

¹⁴⁷ Zie *De fide et operibus; Enchiridion ad Laurentium de fide et spe et caritate* 66, 68-70, 109-110; *De civitate Dei* XXI, 13, 24, 26. Zie ook LeGoff 1984, p. 61-71.

De fide: tekst en moderne Franse vertaling: Pegon 1951. *Enchiridion*: tekst: Evans 1969; moderne Nederlandse vertaling: Sizoo e.a. 1941. *De civitate*: tekst: Dombart e.a. 1955; moderne Nederlandse vertaling: Wijdeveld 1983.

¹⁴⁸ Zie *Moralia in Job* 12, 13; *Dialogi* IV. Zie ook LeGoff 1984, p. 85-95.

Moralia: tekst en moderne Franse vertaling: Bocognano 1974v en Gillet e.a. 1975². *Dialogi*: tekst en moderne Franse vertaling: De Vogüé e.a. 1978vv.

¹⁴⁹ Zie LeGoff 1984, p. 63v, 106v, 362-366. Het woord *purgatorium* - een nomen dat naar een bepaalde lokatie verwijst - komt vlg. LeGoff pas tussen (wordt vervolgd...)

um de nieuwe middenterm in de al bestaande oppositie hemel-hel. In tijd bevond zich de loutering tussen dood en opstanding. De ruimtelijke situering, zoals die bij Dante geschiedde op de Louteringsberg, kon pas tot stand komen in de 2e helft van de 12e eeuw. Het volledige leerstuk van het *purgatorium* bevatte de volgende onderdelen:

- het betrof boetedoening voor kleinere zonden;
- de loutering had plaats tussen dood en opstanding;
- de loutering geschiedde met vuur, dat geografisch bepaald was;¹⁵⁰
- het gebed van gelovigen reikte tot in het vagevuur, maar niet tot in de hel.

Vroeg-middeleeuwse purgatoriale fenomenen kenmerken zich, volgens LeGoff, door een ongewisse situering in ruimte en tijd. Het louterende vuur viel soms samen met het vuur van het laatste oordeel, bv. bij Caesarius van Arles.¹⁵¹ Volgens LeGoff is er voor 1170 nergens sprake van een duidelijke lokatie.

Dit laatste waag ik te betwijfelen. In het eerder genoemde *Visioen van Fursa* heeft het vuur wel zeker een lokalisering, nl. in de lucht tussen aarde en hemel.¹⁵² Ook bij het voorbeeld, dat LeGoff geeft uit de teksten van Columbanus heeft het vuur m.i. een eigen lokatie, omdat het wordt genoemd in een reeks plaatsaanduidingen.¹⁵³ De hel is onder de aarde, zoals ook Brandaan ondervindt, de hemel erboven en het vuur bevindt zich daartussen. Hetzelfde geldt - m.m. - voor het *Visioen van Drythelm*, dat Beda ons vertelt.¹⁵⁴

De voorstellingen van de *otherworld* uit de Keltische en Germaanse mythologie acht LeGoff niet relevant, omdat ze zeer moeilijk te dateren zijn - de oudste handschriften zijn 12e-eeuws, zegt hij - en omdat het scherpe onderscheid tussen oorspronkelijke mythe en latere bewerking niet te maken is. Inderdaad is er omtrent dit

¹⁴⁹ (...vervolg)

1170 en 1180 voor het eerst voor. Vóór die tijd bestond alleen het adjectief gebruik van dit woord: *poenae purgatoriae*, *tormenta purgatoria*, *ignis purgatorius*. Dezelfde zaak werd ook wel aangeduid met de uitdrukking *poenae temporariae* (tegenover de *poenae sempiternae*).

¹⁵⁰ Vuur: vgl. I Korinthiërs 3:13vv.

Lokalisering: men zocht de monden van het vagevuur bv. tussen Etna en Stromboli. Zie LeGoff 1984, p. 8vv.

¹⁵¹ Zie *Sermones* 167, 179. Tekst: Morin 1953².

¹⁵² Beda schrijft: "... vidit quasi vallem tenebrosam subtus se in imo positam, vidit et quattuor ignes in aere non multo ab invicem distantes." Colgrave e.a. 1969, p. 272.

¹⁵³ Zie *Instructiones* 9. Tekst en moderne Engelse vertaling: Walker 1957, p. 96-101. Zie ook LeGoff 1984, p. 100v.

De tekst luidt: "Videte ordinem miseriae humanae vitae de terra, super terram, in terram, a terra in ignem, de igne in iudicium, de iudicio in gehennam, aut in vitam."

¹⁵⁴ Zie *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* V, 12. Tekst en moderne Engelse vertaling: Colgrave e.a. 1969.

laatste de nodige discussie onder Keltologen en Germanisten.¹⁵⁵ Maar omtrent de datering is de onduidelijkheid m.i. minder algemeen dan LeGoff suggereert. De datering van *Immram Bráin* bv. (ca. 700) is in hoge mate zeker.

Volgens LeGoff missen de Keltische voorstellingen ook de berg als plaats van loutering, een onmisbaar onderdeel van het *purgatorium*.¹⁵⁶ Een van de merkwaardigste episoden in de *Navigatio* - die door LeGoff in het geheel niet genoemd wordt¹⁵⁷ - is die van Judas op zijn rotsblok. De herkomst van deze voorstelling is niet te achterhalen en de betekenis van het rotsblok is ook niet helemaal duidelijk. Judas bewoont de hel, maar zijn rotsblok ligt daar buiten, want Brandaan's gebed heeft effect voor Judas, terwijl men algemeen geloofde, dat een gebed niet kon doordringen tot in de hel. Weliswaar bewerkt Brandaan juist verlenging van de 'purgatoriale' straf van Judas, maar vanuit zijn standpunt van langgestrafte-in-de-hel is dat een genadige strafvermindering. Judas' rotsblok kon Dante wel eens op een idee gebracht hebben bij zijn verbeelding van de plaats Halfweg tussen Hemel en Hel. In beide gevallen gaat het immers om een rots in zee.

Samenvattend: in de *Navigatio* vinden we geen uitgewerkte leer omtrent het *purgatorium*, maar Judas' rotsblok komt wel dicht in de buurt daarvan. LeGoff's stelling over de geboorte van het vagevuur is daarmee niet ondermijnd, maar wel genuanceerd.

¹⁵⁵ Op Keltologisch terrein tussen de scholen van Thurneysen en Carney. Vgl. Oskamp 1970, p. 11-16.

¹⁵⁶ LeGoff 1984, p. 109v.

¹⁵⁷ Wat vreemd is, omdat Dante - vlg. LeGoff nota bene (1984, p. 13) "the theologian who gave the best account of Purgatory" - de *Navigatio* zeker gekend heeft. Zie Boswell 1908, p. 207-212. Vgl. noot 338.

5 DE NAVIGATIO ALS GESCHIEDVERHAAL: EEN KONKLUSIE

Op grond van de voorafgaande analyse van de *Navigatio* wil ik nu een beeld schetsen van de historische werkelijkheid achter dit verhaal.

Algemene konklusie

Kort gezegd: de *Navigatio* gunt ons een blik in de binnenkant van het vroegmiddeleeuwse kloosterleven. Het verhaal toont de leefwijze die een kloosterling naar het geestelijk doel leidt. Tevens worden enkele valkuilen op die weg getoond.

De blik die de *Navigatio* ons gunt is een globale. Het verhaal gaat niet in op de nuances in het kloosterleven. Diepergaande kontemplatief-psychologische inzichten worden niet geboden. Waarschijnlijk heeft het verhaal in de middeleeuwse kloosters een pedagogische functie gehad voor de jongere broeders.¹⁵⁸

De Ierse elementen in het verhaal - St. Brendan, *peregrinatio*, liturgie, ascese - en de latere elementen - de aandacht voor de *Regula Benedicti* vooral - zijn niet exakt te scheiden. Voor het begrip van het verhaal is dat ook niet belangrijk, want alle elementen dienen hetzelfde doel: een wegwijzer zijn naar verwerkelijking van het monastiek ideaal. Bovendien werd de schrijver nog niet gehinderd door ons rationalistisch chronologiebegrip.¹⁵⁹

De boodschap van de schrijver laat zich in de volgende punten samenvatten:

- voer nauwgezet de liturgische riten uit;
- bewaar de eenheid in de kloostergemeenschap;
- houdt de *Regula* in ere;
- gehoorzaam de abt;
- respekteer de lekebroeders.

Liturgie

De grote aandacht voor liturgie springt zelfs bij oppervlakkelijke lezing van de *Navigatio* al in het oog. Bidden en psalmzingen vormen de ruggegraat van het kloosterleven. Bijbellezen wordt niet genoemd, maar gelet op de vele citaten deed men dat wel degelijk.

De liturgie, die in eindeloze herhaling de orde van het kerkelijk jaar volgt, is een bij uitstek cyclisch gebeuren. In het verhaal krijgt dit cyclische extra nadruk door het elliptisch aanduiden van de tijd tussen de feesten en door het steeds weer op dezelfde plaatsen vieren daarvan. Tegelijk geeft het nastreven van een doel - het vinden van het Beloofde Land van de Heiligen - het verhaal een lineair perspectief. Het steeds herhalen van de liturgie (cyclisch) blijkt de methode te zijn om het in tijd en ruimte vooruitliggende reisdoel te bereiken (lineair). De kloosterlijke

¹⁵⁸ Zie hfdst. 4, onder het kopje *Een narratologische benadering* en onder het kopje *Initiatie*.

¹⁵⁹ Zie hfdst. 4, onder het kopje *Een narratologische benadering*.

theologie is bepaald niet dialektisch, maar stoelt op herhaling van de riten. En toch bewerkt dat geestelijke groei.¹⁶⁰

De sterke nadruk op gebed - het *opus Dei* - komt ook naar voren in de *Regula Benedicti*. De hoofdstukken viii-xx zijn er specifiek aan gewijd, maar ook op andere plaatsen speelt het werk voor God een rol. Bv. in hoofdstuk lxvii - Over broeders die op reis gestuurd worden. Het Ierse Brandaan-verhaal strookt in dezen volledig met de Benedictijnse traditie. Deze centrale plaats van het gebed is een algemeen monastiek kenmerk. Ook in later ontstane orden waar het zwijgen regel werd, zoals Kartuizers en Trappisten, geldt het gesproken of gezongen koorgebed als een middel om stilte te kreëren.

De dagelijkse liturgie kan worden beschouwd als de vormgeving van een *rite de passage*. Het achterlaten van het oude leven en het zich toevertrouwen aan de kloostergemeenschap, is het begin van een geestelijke reis die de liturgie als voertuig heeft.¹⁶¹

De eenheid in de kloostergemeenschap

In de *Navigatio* treden de broeders uitsluitend op als kollektief. Alleen de drie laatkomers treden als individuen op. En precies daarin tonen zij slechte broeders te zijn. Hun grootste fout is hun ongehoorzaamheid, waardoor zij Brandaan pressen hen mee te nemen. Hun aanwezigheid hindert de broeders.

Binnen de kontekst van een Iers verhaal kan de aanwezigheid van de laatkomers magisch geïnterpreteerd worden: ze zijn boventalig. Alleen met het juiste aantal reisgenoten kan een gewijd doel bereikt worden. Hun ongehoorzaamheid maakt echter ook duidelijk, dat ze de eerste beginselen van de *Regula Benedicti* niet kennen.¹⁶² Ook in dit geval sporen Ierse traditie en Benedictijnse norm met elkaar.

De eenheid van de broeders wordt verbeeld door het samengepakt zitten in de boot. Alles moeten zij delen: loof en gras, regen en droogte, spijs en drank, gezondheid en ziekte. De boot is een beeld van het klooster: het slot waarin de moniaal het leven doorbrengt. Eendracht is een levensnoodzaak in zo'n gesloten gemeenschap. Daarom is gehoorzaamheid aan de abt ook belangrijk.

De Regula Benedicti

Door steeds aan te knopen bij het gedachtengoed van de *Regula Benedicti* en soms zelfs letterlijk daaruit te citeren, krijgt deze kloosterlijke gids een groot gewicht toegekend. De autoriteit van de door zijn afkomst enigszins exotische heilige Brandaan en het gezag van de *Regula* versterken elkaar wederzijds.

Leidslieden

In de *Navigatio* vinden we verschillende voorbeelden van een ideale kloosterling: Brandaan, de abt, Paulus. Hun woorden en daden komen met elkaar overeen en zij verdienen nagevolgd te worden.

¹⁶⁰ Zie hfdst. 4, onder het kopje *Een narratologische benadering* en onder het kopje *Oosterse motieven*.

¹⁶¹ Zie hfdst. 4, onder het kopje *Initiatie*.

¹⁶² Zie vooral c. 5-7 van de *Regula Benedicti*.

Maar ook minder voor de hand liggende personages kunnen een goed voorbeeld geven: de vogel, de verzorger, Judas. Ondanks hun onvolmaaktheid hebben zij heel wat begrepen van God's werkzaamheid. Zo wordt de lezer erop gewezen een open oog te hebben voor alle schepselen. Wie weet schuilt er een engel in vermomming onder.

Leken

Middeleeuwse kloosters hebben vanaf het eerste begin gebruik gemaakt van de werkkraft van leken: horigen, knechten, pachters, lekebroeders enz. Dezen stonden in aanzien ver beneden de broeders, die het grootste deel van hun tijd besteedden aan het *opus Dei*.

De persoon van de verzorger moet in de lezer het besef wakker houden, dat deze leken respekt verdienen. Zij verschaffen immers de materiële basis voor het vrome werk van de kloosterlingen? Bovendien ontpopt de gediensstige verzorger zich op de valreep nog als gids naar het Beloofde Land.

Purgatorium

Ondanks alles wat LeGoff naar voren brengt, is m.i. Judas' rotsblok een vroege vorm van het *purgatorium*, een voorganger van Dante's Louteringsberg. Tevens vinden we in de *Navigatio* nog overblijfselen van de Keltische *otherworld*-voorstellingen. Het leerstuk van het vagevuur, dat aan het eind van de 12e eeuw definitief vorm krijgt, is geen nieuwe uitvinding, maar de fixatie en stroomlijning van al bestaande voorstellingen.

BIJLAGEN

Bijlage 1 omvat enkele zelfvervaardigde kaarten die bedoeld zijn om het in hfdst. 2 uiteengezette ruimtelijk te verhelderen. De historisch-geografische gegevens zijn ontleend aan diverse in de literatuurlijst vermelde atlassen en studies, maar naar eigen inzicht geselecteerd. Uitvoeriger kaarten: Bieler 1963, Jedin e.a. 1970, Angenendt 1972, Engel 1979² en Löwe 1982 (Bd. II).

Bijlage 2 bevat de (voor zover mij bekend eerste) Nederlandse vertaling van de *Navigatio Sancti Brendani abbatis*. De tekst zoals die door Carl Selmer (1959) is uitgegeven, is de basis daarvoor. Ook op de weinige plaatsen waar variante lezingen de voorkeur (zouden kunnen) verdienen, is in eerste instantie Selmers tekst vertaald en vindt de lezer de variant(en) in een voetnoot.

BIJLAGE 1: KAARTEN

De eerste drie kaarten illustreren elk een bepaalde periode en een bepaald gebied: kaart 1 de Ierse kerk tot de 9e eeuw; kaart 2 de Ierse *peregrinatio* in Europa tot de 9e eeuw; kaart 3 de kloosterherforming van Gorze in de 10e eeuw. Kaart 4 brengt de herkomst van de oudste en belangrijkste *Navigatio*-handschriften in beeld, waarbij de letters verwijzen naar de door Selmer (1959) gebruikte codering.

Kaart 1

BIJLAGE 2: VERTALING NAVIGATIO SANCTI BRENDANI ABBATIS

Toelichting (& inhoudsopgave) bij de vertaling

In de vertaling is ernaar gestreefd zo dicht mogelijk bij de Latijnse tekst te blijven. Dat kan soms wat stroeve zinnen of archaische konstrukties opleveren. Met name het repeterende 'toen ... toen ... toen' is niet fraai, maar het geeft wel precies het *Bibellatein* (een term van Berschin 1986vv) weer, dat de *Navigatio* kenmerkt.

Omwille van de leesbaarheid is *dicens* etc. in de vertaling òf weggelaten, òf weergegeven door de frase 'met de woorden', òf vertaald als een aktieve werkwoordsvorm. Het veelvuldig voorkomende *predictus* etc. is weggelaten, tenzij dat voor het juiste begrip van de tekst ongewenst was. De aanspreektitel *pater* is vertaald met 'vader abt', omdat het Nederlands nu eenmaal geen equivalent meer heeft zoals het Engels het woord *father*. Hier en daar zijn tussen haakjes woorden ingevoegd om de vertaling leesbaar te houden.

De - soms wijldropige - aanduidingen van de kerkelijke feesten en tijden zijn vervangen door de in onze tijd gebruikelijke benamingen. Zo werd bv. *ad nonam* 'bij de noon', *cena Domini* 'witte donderdag' en *purificatio Dei genitricis* 'Marialichtmis'.

Let op: een etmaal begint bij zonsondergang.

De hoofdstukindeling volgt die van Selmer. Van de achttien door hem gebruikte handschriften hebben er zes een gedeeltelijk parallelle indeling, twee een geheel afwijkende en tien in het geheel geen. De hoofdstuktitels staan daarom tussen rechte teksthaken.

Waar mogelijk zijn bijbelse tekstreminiscenties aangegeven. De door Selmer gegeven verwijzingen¹⁶³ zijn gecontroleerd, gekorrigeerd en aangevuld. Niet altijd wordt er letterlijk geciteerd, maar lijkt een bepaalde frase sterk op een bijbelse tekst. De verwijzingen zijn zeker niet volledig. Verwezen wordt naar de *Vulgata*¹⁶⁴ en voor wat betreft de Psalmen naar het *Psalterium Gallicanum* daarvan. Omdat de hoofdstuk- en versindeling van de *Vulgata* soms afwijkt, is waar nodig tussen haakjes de nummering van de NBG-vertaling¹⁶⁵ toegevoegd.

Voor de namen is de spelling van Selmer gevolgd.¹⁶⁶ Alleen de naam van de hoofdpersoon is vernederlandst en de titel *sanctus* bij de eigenaam getrokken: Sint Brandaan.

Gemakshalve geef ik hieronder de hoofdstukindeling van de *Navigatio*-vertaling weer:

1	Het verhaal van Barinthus	p.	67
2	De raad van Sint Brandaan	p.	71
3	Het bezoek aan Enda	p.	71

¹⁶³ Zie Selmer 1959, p. 83-92.

¹⁶⁴ *Biblia Sacra* 1969.

¹⁶⁵ *Bijbel* 1951.

¹⁶⁶ Zie Selmer 1959, p. 99vv.

4	De bouw van de boot	p.	72
5	De drie laatkomers	p.	72
6	Het onbewoonde eiland	p.	73
7	De gestolen toom	p.	75
8	De verzorger	p.	76
9	Het Eiland van de Schapen	p.	76
10	Jasconius	p.	77
11	Het Eiland van de Vogels	p.	78
12	Het Eiland van Ailbe	p.	82
13	De slaapverwekkende bron	p.	88
14	De gestolde zee	p.	89
15	Het vieren van de feesten	p.	89
16	Het gevecht van de vissen	p.	91
17	Het Eiland van de Drie Koren	p.	93
18	Het Eiland van de Druiven	p.	97
19	Het gevecht van de vogels	p.	98
20	Het bezoek aan het Eiland van Ailbe	p.	98
21	De heldere zee	p.	99
22	De zuil in zee	p.	99
23	Het Eiland van de Smeden	p.	101
24	De dood van een monnik	p.	102
25	Judas Iskariot	p.	103
26	Paulus de Kluizenaar	p.	105
27	Het vieren van de feesten	p.	109
28	Het Beloofde Land van de Heiligen	p.	109
29	Sint Brandaans terugkeer en dood	p.	111

Vertaling

BEGIN VAN HET LEVEN VAN SINT BRANDAAN

[Hoofdstuk 1 - Het verhaal van Barinthus]

Sint Brandaan,¹⁶⁷ zoon van Findlug, nakomeling van Alta,¹⁶⁸ uit het geslacht van de Eoganacht, was afkomstig uit de moerassige streek van de Munstersen.¹⁶⁹ Hij was een man van strenge onthouding en in deugden beroemd, abt van ongeveer drieduizend monniken.

Toen hij in geestelijke strijd was,¹⁷⁰ op de plek die de weide van Brandaans wonderen heet,¹⁷¹ gebeurde het dat op een avond een zekere abt bij hem kwam, Barinthus geheten,¹⁷² een verwant van hem.¹⁷³

¹⁶⁷ Brandaan (Brendan of Clonfert, Brendan the Voyager, Brénaind): kerkelijke feestdag 16 mei, patroon van de zeelieden. Geb. in de jaren '80 van de 5e eeuw, overl. in de jaren '70 van de 6e eeuw. Volgens de traditie afkomstig uit de streek rond Tralee (Co. Kerry, Ierland). Opgevoed en opgeleid in verschillende kloosters, waaronder Clonard (Co. Westmeath, Ierland) en Tuam (Co. Galway, Ierland). Na zijn priesterwijding door bisschop Erc stichtte hij ca. 599 het klooster Clonfert (Co. Galway, Ierland). Hij zou ook zelf een kloosterregel hebben opgesteld en hij stichtte nog meer kloosters in West-Ierland. Zijn voornaamste bekendheid dankt hij aan zijn reizen, waarover weinig zeker is. Waarschijnlijk bezocht hij Wales en Schotland, mogelijk ook Bretagne, de Orkneys, de Shetlands en de Farøer.

¹⁶⁸ Alta was volgens (de 7e eeuw) Adomnan (*Vita Sancti Columbani*) de overgrootvader van Brandaan. Zie Anderson e.a. 1961, p. 260v, 500v.

¹⁶⁹ Met Carney (1963, p. 37v) en Dumville (1988, p.95v) houd ik voor de beste lezing: "Sint Brandaan, zoon van Findlug, uit de familie van de Altraige, van het geslacht van de Eoganacht van Loch Léin, was afkomstig uit de streek van de Munstersen." Carney interpreteert *Althi* als een familienaam en niet, zoals Selmer doet, als een persoonsnaam. Voor *stagnili* (=onder water staand, moerassig) leest hij, met tien van de handschriften, *Stagni Len* (=van Loch Léin). Brandaan is dan verwant aan dit lokale heersersgeslacht uit Killarney (Co. Kerry, Ierland). Bieler (1961, p. 169) leest - wellicht analoog aan *Vita Sancti Brendani - Stagni Li* (de zeearm van Li), waardoor Brandaans oorsprong komt te liggen in het traditionele Tralee (Co. Kerry, Ierland). Beide plaatsen liggen ca. 30 km uit elkaar. Dumville (1988) zet de geschiedenis van de Eoganacht nader uiteen, wat van belang is voor de datering van de *Navigatio*. Zie ook noot 89 en 101.

¹⁷⁰ Vgl. Hebreeën 12:1.

¹⁷¹ De meest waarschijnlijke identifikatie van deze plek (*saltus virtutis*) is Cluain Ferta, ofwel Clonfert (Co. Galway). Voor *virtus* in de betekenis van wonder zie Markus 6:5, waar het Griekse *δύναμις* in het Latijn wordt weergegeven met *virtus*.

¹⁷² Barinthus (Barrind, Barrfoin, Barrfhion): kerkelijke feestdag 21 mei. Over hem is historisch weinig bekend. Leefde in de 6e eeuw. Hij zou abt (of bisschop) geweest zijn in Drumcullen (Co. Offaly, Ierland) en zelf gewoond hebben bij Killbarron (Co. Donegal, Ierland). Evanals Brandaan zou (wordt vervolgd...)

En toen deze met vele vragen bestormd werd door de heilige vader, begon hij te huilen en hij wierp zich op de grond en bleef zeer lang in gebed. Maar Sint Brandaan richtte hem op van de grond, kustte hem en zei: "Vader abt, waarom zouden wij bedroefd zijn om je komst? Ben je niet gekomen om ons te troosten? Veeleer moet je de broeders vreugde bereiden. Toon ons het woord van God en voed onze zielen met de verschillende wonderen, die je gezien hebt op de oceaan."

Toen begon Sint Barinthus, nadat Sint Brandaan dit gezegd had, te vertellen over een zeker eiland: "Mijn zoon Mernoc,¹⁷⁴ verzorger van de armen van Christus, ging van mij weg en wilde in eenzaamheid leven. En hij vond een eiland, naast een stenen berg, het Verrukkelijke Eiland geheten. Na lange tijd nu kreeg ik het bericht, dat hij vele monniken bij zich had en dat God door hem vele wonderen verrichtte. Dus ging ik op weg om mijn zoon te bezoeken. En toen ik na een reis van drie dagen aankwam, haastte hij zich met zijn broeders om mij te ontmoeten. Want de Heer had hem mijn komst geopenbaard. Toen wij naar het eiland voeren, kwamen de broeders ons als een zwerm bijen tegemoet uit de verschillende cellen.¹⁷⁵ Want hun behuizing was verspreid, maar toch was hun levenswijze eensgezind, in geloof, hoop en liefde, men genoot gezamenlijk één maaltijd en kwam altijd samen voor het werk voor God.¹⁷⁶ Geen ander voedsel werd opgediend dan vruchten en noten, wortels en andere kruiden. Maar na de kompletten bleef een ieder in zijn eigen cel tot de haan kraaide of de klok klepte. Toen ik dan de nacht gewaakt had en het hele eiland had doorlopen, leidde mijn zoon mij naar de westelijke kust, waar een bootje lag, en hij zei mij: 'Vader abt, stap in de boot en laten wij in westelijke richting varen naar het eiland dat het Beloofde Land van de Heiligen heet en dat God op de jongste dag zal geven aan degenen die na ons komen.' Toen wij in de boot stapten en uitvoeren, bedekten nevels ons aan alle kanten, zozeer dat wij nauwelijks de voor- en achtersteven van het bootje konden zien. Toen er dan ongeveer een uur voorbijgegaan was, omstraalde ons een

¹⁷²(...vervolg)
hij reizen gemaakt hebben.

¹⁷³ Voor *nepos illius* leest Carney (1963, p. 38) *nepos Neil* evenals vijf van de handschriften. Het zou dan gaan om de 5e eeuwse heerser Niall of the Nine Hostages uit Co. Offaly.

¹⁷⁴ Mernoc: over hem is historisch niets bekend. Carney (1963, p. 39) doet een niet overtuigende poging tot identifikatie, zich beroepend op Plummer (1905, p. 129).

¹⁷⁵ Ierse monniken woonden ieder in een afzonderlijke stenen cel zonder ramen, die de vorm had van een bijenkorf. Een groep cellen, samen met een kerkje, vormde een klooster, dat vaak ommuurd was. De bekende hoge, slanke *round towers* dateren van ná de tijd van Brandaan.

¹⁷⁶ Van de twee taken van een monnik, de handenarbeid (*opus manuum*) en het werk voor God (*opus Dei*), woog de laatste uiteraard het zwaarst. In het hele verhaal van Brandaan spelen de liturgische plichten een overheersende rol.

De zin is in de verschillende handschriften verminkt geraakt. Selmer tracht, in een noot, de oorspronkelijke lezing te rekonstrueren. Zoals hier weergegeven geeft de tekst echter ook een begrijpelijke zin, zodat ik Selmer niet hoeft te volgen in zijn rekonstruktie.

geweldig licht en er verscheen een land, wijds en vol van kruiden en vruchten.¹⁷⁷ Toen de boot geland was, stapten wij uit en gingen op pad en wij liepen over dat eiland gedurende vijftien dagen en wij konden het einde ervan niet vinden. Geen kruid zagen wij zonder bloemen en geen boom zonder vruchten.¹⁷⁸ En de stenen van dat eiland zijn van een kostbaar soort.¹⁷⁹ Op de vijftiende dag vonden wij vervolgens een rivier die stroomde van het oosten naar het westen¹⁸⁰. Toen wij dit alles in ogenschouw namen, twijfelden wij wat wij moesten doen en wij besloten de rivier over te steken. Maar wij wachtten (eerst) Gods raad af. Terwijl wij dit onder elkaar overwoegen, verscheen er vóór ons plotseling een man, gehuld in een groot licht, die ons meteen bij onze eigen namen noemde en groette met de woorden: 'Goed gedaan, beste broeders. De Heer nu heeft jullie dat land geopenbaard, dat hij geven zal aan zijn heiligen. Die rivier geeft het midden van dit eiland aan. Jullie mogen niet verder gaan. Ga dus terug naar waar je vandaan gekomen bent.' Toen hij dit gezegd had, vroeg ik hem meteen waar hij vandaan kwam en hoe hij heette. En hij zei: 'Waarom vraag je mij waar ik vandaan kom en hoe ik heet? Waarom vraag je me niet naar dit eiland? Zoals je dit nu ziet, zo ligt het er al vanaf het begin van de wereld. Heb je soms behoefte aan enig eten of drinken of kleding? Want een jaar ben je al op dit eiland en je hebt nog geen eten of drinken geproefd. Je bent in het geheel niet overvallen door slaap en evenmin heeft de nacht jou omhuld. Het is hier immers altijd dag, zonder donkere duisternis. Onze Heer Jezus Christus is het licht van dit (eiland).'¹⁸¹ IJlings gingen wij op weg en die man ging met ons mee tot aan de kust waar ons bootje lag. Maar terwijl we in de boot stapten, werd die man aan ons oog onttrokken en wij kwamen door de eerder genoemde neveldamp heen bij het Verrukkelijke Eiland. En zodra de broeders ons zagen, waren zij uitermate verheugd over onze komst en ze klaagden hun leed over onze afwezigheid voor zo'n lange tijd met de woorden: 'Waarom, vaders abten, lieten jullie je schapen, die zonder herder in het woud rondwaalden, alleen? Wij wisten, dat onze abt dikwijls her- of derwaarts van ons weggaat - maar wij weten niet naar waarheen - en dat hij daar soms een maand blijft, soms twee weken, soms ook één week of daaromtrent.' Toen ik dit hoorde begon ik hen te troosten en zei hun: 'Denk niets dan goeds, broeders. Jullie leven speelt zich zonder enige twijfel af voor de poort van het paradijs. Hier dichtbij is het eiland dat het Beloofde Land van de Heiligen heet, waar noch de nacht dreigt, noch de dag eindigt. Daar gaat jullie abt Mernoc dikwijls heen. En een engel van de Heer bewaakt het.'¹⁸² Bemerken jullie dan niet aan de geur van onze kleren, dat wij in

¹⁷⁷ Vgl. Ezechiël 47:1-12, m.n. vs. 12.

¹⁷⁸ Vgl. Ezechiël 47:12; Openbaring 22:2.

¹⁷⁹ Vgl. Openbaring 21:11.

¹⁸⁰ Vgl. Openbaring 22:1. Vgl. ook: Ezechiël 47:1 (waar de rivier precies andersom stroomt!).

¹⁸¹ Vgl. Openbaring 21:23, 22:5. Ook: Jesaja 60:19v; Micha 7:8; Psalm 118:105 (=119:105), 35:10 (=36:10); Johannes 1:5-9, 8:12, 9:5.

¹⁸² Vgl. Genesis 3:24.

Gods paradijs geweest zijn?'¹⁸³ Toen antwoordden de broeders: 'Vader abt, wij wisten, dat jij in Gods paradijs geweest bent in de wijde zee, maar waar dat paradijs is, weten wij niet. Want dikwijls hebben wij de geur van de kleren van onze abt opgemerkt, die zich verspreidde wanneer hij was teruggekeerd na een periode van veertig dagen.' Daar ben ik dan twee opeenvolgende weken gebleven met mijn zoon, zonder eten en drinken. Zozeer waren wij lichamelijk verzaagd, dat wij voor anderen met jonge wijn gevuld schenen te zijn. Na veertig dagen dan ben ik, na de zegen van de broeders en de abt ontvangen te hebben, met mijn metgezellen teruggekeerd om mij terug te trekken in mijn cel - waar ik morgen weer heen zal gaan."

Toen hij dit gehoord had, wierp Sint Brandaan zich met zijn hele kloostergemeenschap op de grond, terwijl zij God loofden met de woorden: "Rechtvaardig is de Heer in al zijn wegen en heilig in al zijn werken,¹⁸⁴ omdat hij aan zijn dienaren zulke grote wonderen openbaarde en gezegend is hij in zijn gaven, omdat hij ons vandaag voedt met zó'n geestelijke voorsmaak." Toen zij dit gezegd hadden, zei Sint Brandaan: "Laten wij gaan om onze lichamen te voeden en om het nieuwe gebod (na te leven)."¹⁸⁵ En toen die nacht voorbijgegaan was en hij in alle vroegte de zegen van de broeders ontvangen had, keerde Sint Barinthus terug naar zijn cel.¹⁸⁶

[Hoofdstuk 2 - De raad van Sint Brandaan]

Sint Brandaan nu sloot, na uit zijn hele kloostergemeenschap twee maal zeven broeders gekozen te hebben, zich met hen op in één kapel, en hij sprak tot hen: "Mijn geliefde strijdmakkers, van jullie verwacht ik raad en hulp, omdat mijn hart en al mijn gedachten¹⁸⁷ gericht zijn op één verlangen. Ik heb mij in mijn hart voorgenomen, mits het de wil van God maar is, het Beloofde Land van de Heiligen, waarover abt Barinthus sprak, te zoeken. Hoe schijnt jullie dat toe of welke raad willen jullie mij geven?"

Toen zij dan het verlangen van de heilige vader vernomen hadden, zeiden allen als uit één mond: "Vader abt, jouw verlangen is precies het onze. Hebben wij niet onze ouders verlaten, hebben wij niet ons erfdeel veracht en onze lichamen overgegeven in jouw handen? Derhalve zijn wij bereid met jou mee te gaan hetzij in de dood, hetzij in het leven. Laten wij slechts één ding zoeken, namelijk wat God verlangt."

¹⁸³ Vgl. Psalm 44:9 (=45:9).

¹⁸⁴ Psalm 146:17 (=145:17).

¹⁸⁵ Johannes 13:34.

¹⁸⁶ Bij Killbarron (Co. Donegal, Ierland).

¹⁸⁷ In een sekuliere roman, bv. een *immram*, gaat de held op reis na een externe prikkel, zoals de komst van een vreemdeling of een wonderbaarlijke boodschap. In heiligenlevens begint een reis met een interne prikkel: 'plotseling' komt bij de heilige de gedachte (*cogitatio*) op. Zie Elliott 1987, p. 81vv.

[Hoofdstuk 3 - Het bezoek aan Enda]

Daarom besloten Sint Brandaan en zij die met hem waren, tot een vasten van veertig dagen, telkens drie dagen achtereen, om daarna te vertrekken. Toen dan de veertig dagen voorbij waren en hij de broeders gegroet en allen toevertrouwd had aan de prior van zijn klooster, die naderhand zijn opvolger daar werd,¹⁸⁸ vertrok hij in westelijke richting met veertien broeders naar het eiland van een zekere heilige abt, Enda geheten.¹⁸⁹ Daar bleef hij drie dagen en drie nachten.

[Hoofdstuk 4 - De bouw van de boot]

Hierna, na de zegen van de heilige vader en alle monniken die met hem waren, ontvangen te hebben, vertrok hij naar het meest afgelegen deel van zijn gebied, waar zijn ouders zich ophielden. Maar toch wilde hij hen niet zien, maar op een zekere bergtop, die ver in de oceaan uitsteekt, op de plaats die de Zetel van Brandaan heet,¹⁹⁰ sloeg hij zijn tent op, daar waar een toegang was voor één boot. Sint Brandaan en zij die met hem waren, maakten met ijzeren gereedschap een zeer licht bootje, met een kiel en spanten van hakhout, zoals gewoonte is in die streken en zij bedekten het geheel met in eikeschors gelooide ossehuiden.¹⁹¹ En zij bestreken van buiten alle verbindingen van de huiden met vet en ze brachten twee stuks reservehuiden¹⁹² aan boord en ook voorraden voor veertig dagen en vet om de huiden voor te bewerken om de boot mee te bedekken en andere, het menselijk leven tot nut dienende gebruiksvoorwerpen. Ook zetten zij een mast overeind, in het midden van de boot vastgezet en een zeil en andere tot het besturen van de boot dienende zaken. Toen beval Sint Brandaan zijn broeders in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest in de boot te gaan.

[Hoofdstuk 5 - De drie laatkomers]

En toen hij alleen aan de kust was gaan staan en de haven gezegend had, zie, daar kwamen hem drie broeders uit zijn klooster achterna. En zij vielen meteen voor de voeten van de heilige vader neer en zeiden: "Vader abt, laat ons met jou meegaan, waarheen jij

¹⁸⁸ Zie *Regula Benedicti* lxxv.

¹⁸⁹ Enda: kerkelijke feestdag 21 maart. Abt en stichter van een klooster op Inishmore, een van de Aran Islands (Co. Clare, Ierland), dat geldt als het eerste echte Ierse klooster. In *Vita Sancti Endae* heet Brandaan leerling van Enda te zijn.

¹⁹⁰ De tegenwoordige Brendan Mountain, ten noorden van Dingle (Co. Kerry, Ierland).

¹⁹¹ Severin bouwde op grond van archeologische en historische gegevens een rekonstruktie, naar het model van de nog steeds in Ierland ge-bruikte *curragh*. Over een spantenframe van essehout spande hij een huid van runderleer, waterdicht gemaakt met gesmolten wolvet, en hij tuigde de boot op met twee masten en rechthoekige zeilen. Zie Severin 1978, p. 18-52, 280-292.

¹⁹² Letterlijk staat er: twee andere scheepsbenodigdheden [nl.] van andere huiden. Die laatste toevoeging (*de aliis coriis*) moet hoogstwaarschijnlijk verklaard worden als een in de tekst geslopen glosse.

van plan bent te gaan; anders sterven wij op deze plek door honger en gebrek.¹⁹³ Want wij hebben besloten op pelgrimage te gaan voor de rest van ons leven." Toen de man Gods hun benauwdheid zag, beval hij hun de boot binnen te gaan met de woorden: "Jullie wil geschiede, kinderen."¹⁹⁴ En hij voegde eraan toe: "Ik weet hoe jullie gekomen zijn. Die broeder daar heeft een goed werk verricht. En God heeft hem een zeer passende plaats bereid. Maar jullie¹⁹⁵ zal hij een zeer afschuwelijke straf bereiden."

[Hoofdstuk 6 - Het onbewoonde eiland]

Sint Brandaan nu stapte in de boot en nadat zij het zeil gehesen hadden, voeren zij uit, tegen de tijd van de zomerzonnewende. Ze hadden een gunstige wind en om te varen hadden ze niet meer te doen dan de zeilen vast te houden.

Na vijftien dagen echter ging de wind liggen en begonnen zij te roeien totdat hun krachten het begaven. IJlings begon Sint Brandaan hen te troosten en aan te sporen met de woorden: "Broeders, weest niet bang. Want God is onze helper en schipper en stuurman en hij stuurt ons. Haalt alle riemen en het roer binnenboord. Laat de uitgespannen zeilen maar los en laat God doen zoals hij wil met zijn knechten en met zijn boot." Zij nu aten steeds tegen de vesper. En soms hadden ze wind, maar zij wisten echter niet uit welke richting die kwam¹⁹⁶ of in welke richting de boot gevoerd werd.

Toen reeds veertig dagen voorbij waren gegaan en alle proviand verbruikt was die hun tot voedsel strekte, verscheen hun een zeker eiland in noordelijke richting, zeer rotsachtig en hoog. Toen ze dan tot de kust daarvan genaderd waren, zagen ze een hoge oever, als een muur, en verschillende stroompjes, die omlaag kwamen vanaf de top van het eiland en uitstroomden in de zee. Maar ze konden helemaal geen haven vinden, waar de boot zou kunnen landen. De broeders dan werden zeer gekweld door honger en gebrek. Enkelen namen zelfs kruiken om wat water te kunnen bemachtigen. (Maar) toen Sint Brandaan dit zag, zei hij: "Doet (dat) niet. Want wat jullie doen is dwaas. God wil ons de toegangshaven nog niet tonen en jullie willen de buit al binnenhalen? De Heer Jezus Christus zal over drie dagen zijn knechten een haven tonen en een verblijfplaats om onze gekwelde lichamen uit te laten rusten.

Toen zij nu gedurende drie dagen om dat eiland hadden gecirkeld, vonden zij op de derde dag rond de noon een haven, waar toegang was voor één boot. En meteen stond Sint Brandaan op en hij zegende de ingang. Er was namelijk een ingesneden rots, aan beide

¹⁹³ De drie lijken Brandaan te chanteren met de dreiging van een hongerstaking.

¹⁹⁴ Dit in tegenstelling tot Mattheus 6:10 (het Onze Vader), waar staat *fiat voluntas tua*. Vgl. ook Mattheus 26:39. De laatkomers gedragen zich in strijd met de van hun vereiste gehoorzaamheid en nederigheid; zie *Regula Benedicti* v, vii.

¹⁹⁵ Nl. de twee andere laatkomers.

¹⁹⁶ Vgl. Johannes 3:8.

kanten buitengewoon hoog, als een muur.¹⁹⁷ Toen allen dan uit de boot waren gestapt en zij op vaste grond stonden, beval Sint Brandaan dat zij niets van de uitrusting uit de boot naar buiten moesten brengen. Terwijl zij verder wandelden langs de oever van de zee,¹⁹⁸ snelde hun een hond tegemoet langs een of ander pad en hij kwam naar de voeten van Sint Brandaan, zoals honden gewoon zijn te komen naar de voeten van hun meesters. Toen zei Sint Brandaan tot zijn broeders: "Heeft God ons geen goede boodschapper gegeven? Volgt hem."¹⁹⁹ Toen volgde Sint Brandaan met zijn broeders de hond tot aan een stad.

Toen zij nu de stad waren binnengegaan, zagen zij een grote zaal,²⁰⁰ rijkelijk voorzien van rustbedden en zetels en water om de voeten te wassen. Toen zij nu waren gaan zitten, onderrichtte Sint Brandaan zijn metgezellen met de woorden: "Past op, broeders, dat Satan jullie niet in verzoeking leidt. Want ik zie, dat hij een van de drie broeders, die ons uit ons klooster achterna kwamen, tracht over te halen tot een allerkwalijkste diefstal. Bidt voor zijn ziel. Want zijn vlees is overgegeven in de macht van Satan." Dat huis waarin ze zaten, was op alle wanden rondom als het ware bezaaid met afhankelijk vaatwerk van verschillende soorten metaal en ook met tomen en hoornen gevat in zilver.

Toen zei Sint Brandaan tot zijn diaken, die gewoon was het brood voor te zetten aan de broeders: "Breng het middagmaal,²⁰¹ dat God ons gezonden heeft." Hij nu stond meteen op en hij vond de tafel gedekt met tafellinnen voor iedereen en broden van wondere witheid en vissen. Toen alles was aangedragen, zegende Sint Brandaan het middagmaal en hij zei zijn broeders: "Prijst God in de hemel, die voedsel geeft aan alle vlees." De broeders nu gingen aanzitten en ze verheerlijkten God. Evenzo vonden zij ook te drinken, zo veel zij wilden. Toen de maaltijd al was afgelopen en het werk voor God was volbracht, zei die man: "Rust (nu uit), zie, voor iedereen is er een goedopgemaakt rustbed. Het is nodig dat jullie uitrusten, omdat jullie leden door overgrote inspanning afgemat zijn." Toen nu de broeders waren ingeslapen, zag Sint Brandaan het werk van de duivel, en wel (in de gedaante van) een negerjongetje,²⁰² dat een toom in de hand had en (ermee) jongleerde vlak voor de genoemde broeder. Meteen stond Sint Brandaan op en hij begon te bidden, de hele nacht door tot aan de dageraad. Toen dan de dag was aangebroken en de broeders

¹⁹⁷ Vgl. Exodus 14:29.

¹⁹⁸ Vgl. Mattheus 4:18.

¹⁹⁹ Markus 14:13; Lukas 22:10.

²⁰⁰ Vgl. Lukas 22:12.

²⁰¹ In het Latijn staat er *prandium*, dat is eigenlijk het tweede ontbijt om ongeveer 12.00 uur, bestaande uit brood, vis, koud vlees e.d. Voor monniken was dat de eerste maaltijd op een dag. In dit geval is het nog later geworden, omdat de broeders pas rond de noon de haven van het eiland vonden.

²⁰² De voorstelling van de duivel als *puer niger* was in de middeleeuwen niet ongebruikelijk. Zie Selmer 1959, p. 85, noot 26.

zich tot het werk voor God gehaast om ²⁰³ daarna de weg naar de boot af te leggen, zie, er bleek een tafel toebereid te zijn zoals ook de vorige dag. Aldus bereidde God gedurende drie dagen en drie nachten een maaltijd voor zijn knechten.

[Hoofdstuk 7 - De gestolen toom]

Hierna ging Sint Brandaan met zijn metgezellen op weg en hij zei de broeders: "Ziet er op toe, dat niemand van jullie iets dat aan dit eiland hoort met zich meeneemt." En zij allen antwoordden: "Het zij verre, vader abt, dat enige diefstal onze reis geweld aan zou doen." Toen zei Sint Brandaan: "Zie, onze broeder, die ik jullie onlangs al noemde, heeft in de plooi van zijn pij een zilveren toom,²⁰⁴ die de duivel hem deze nacht heeft overhandigd." Toen hij dit gehoord had, wierp die broeder deze toom uit de plooi van zijn pij en viel voor de voeten van de man Gods neer, terwijl hij zei: "Ik heb gezondigd, vader abt, vergeef me. Bid voor mijn ziel, dat die niet verloren gaat." IJlings wierpen allen zich gelijkelijk op de grond, terwijl ze God smeekten voor de ziel van de broeder.

Toen nu de broeders zich oprichtten van de grond en die broeder door de heilige vader was opgericht, zie, zij zagen een negerjongetje uit de plooi van zijn pij springen, die met luide stem weeklaagde en zei: "Waarom, man Gods, werp je mij uit mijn woning, waarin ik nu al zeven jaar gewoond heb en maak je dat ik vervreemd word van mijn erfgoed?" Sint Brandaan zei tot deze stem: "Ik beveel je in de naam van de Heer Jezus Christus dat je geen enkel mens (meer) krenkt tot aan de dag des oordeels."

Zich weer tot die broeder wendend, sprak de man Gods: "Ontvang het lichaam en het bloed van de Heer, omdat jouw ziel dadelijk je lichaam zal verlaten. Want hier vind jij je graf. Maar ziedaar, jouw broeder, die met jou van ons klooster is gekomen, vindt zijn graf in de hel.²⁰⁵ Nadat hij dus de eucharistie ontvangen had, heeft de ziel van de broeder zijn lichaam verlaten en werd voor de ogen van de broeders ontvangen door engelen van licht. Zijn lichaam echter is op die plaats begraven door de heilige vader.

[Hoofdstuk 8 - De verzorger]

De broeders dan gingen met Sint Brandaan naar de kust van dat eiland, waar hun boot lag. Toen zij in de boot stapten, kwam er een jongeman aanrennen, die een mand vol broden en een kruik water

²⁰³ In de tekst staat *et*, maar dit moet *ut* zijn. Zie Selmer 1959, p. 95, noot i.

²⁰⁴ Latijn *frenum* = toom, teugel. Rijk versierde tomen waren in de Ierse samenleving belangrijke statussymbolen, maar op zee lijkt dit een wat misplaatst attribuut. Daarom stelt Selmer (1959, p. 85, noot 27), op grond van Ierse synoniemen en een overeenkomstige passage in *Máel Dúin* - het Eiland van de Betoverde Kat - de interpretatie 'halsketting' voor. Een ketting kan je in je zak steken, een toom niet.

²⁰⁵ Handschrift G (Codex 401, Universiteitsbibliotheek te Gent, België), de belangrijkste getuige voor de tekstuitgave van Selmer, laat deze zin weg.

droeg.²⁰⁶ En hij zei hun: "Ontvang een zegen uit de handen van jullie knecht. Want een lange reis wacht jullie totdat jullie vertroosting vinden. Toch zal jullie geen brood ontbreken, noch water van deze dag tot aan het paasfeest." Toen zij dan de zegen ontvangen hadden, voeren zij uit de oceaan op, terwijl zij steeds om de twee dagen aten. En zo werd de boot langs verschillende plaatsen van de oceaan gevoerd.

[Hoofdstuk 9 - Het Eiland van de Schapen]

Op zekere dag zagen ze een eiland, niet ver van hen vandaan. En toen zij daar naar toe begonnen te varen, kwam hun een gunstige wind te hulp, zodat ze niet meer hoefden te werken dan hun krachten verduren konden. En toen de boot de haven was binnengelopen, beval de man Gods allen uit te stappen. Zelf echter ging hij er ná hen uit. En toen zij het eiland begonnen rond te gaan, zagen zij rijkelijk water vloeien uit verschillende bronnen vol vis. Maar Sint Brandaan zei tot zijn broeders: "Laten wij hier het werk voor God verrichten. Laten wij God een onbevlekt offer brengen, want vandaag is het witte donderdag." En zij verbleven daar tot aan stille zaterdag.

Toen zij nu dat eiland rondwandelden, vonden zij verschillende kudden schapen van één kleur, namelijk wit, zó (veel) dat zij de grond niet meer konden zien vanwege de menigte aan schapen.²⁰⁷ En nadat hij zijn broeders had samengeroepen, zei Sint Brandaan hun: "Neemt uit de kudde wat nodig is voor de feestdag." De broeders dan haastten zich overeenkomstig de opdracht van de man Gods naar de kudde. Zij namen meteen een ooi uit de kudde. En toen zij haar vastgebonden hadden aan de horens, volgde zij alsof ze tam was degene die het touw in zijn hand hield tot aan de plaats waar de man Gods stond. Opnieuw sprak de man Gods tot één van de broeders: "Neem een onbevlekt lam²⁰⁸ uit de kudde." En hij haastte zich en deed zoals hem opgedragen was.

Toen zij alles hadden voorbereid voor de dienst van de volgende dag, zie, een man verscheen hun, die in zijn handen een volle mand had met geroosterde broden en andere zaken die nodig waren. Toen hij dit voor de man Gods had gezet, viel hij driemaal voorover op zijn gezicht aan de voeten van de man Gods en hij zei: "Waarom heb ik (het) verdiend, o parel van God, dat je je deze heilige dagen voedt met het werk van mijn handen?" Sint Brandaan zei, nadat hij hem van de grond opgericht en een kus gegeven had: "Mijn zoon, onze Heer Jezus Christus beschikt ons de plaats waar we zijn heilige opstanding kunnen vieren." En hierop sprak de man: "Vader abt, hier zullen jullie deze heilige zaterdag²⁰⁹ vieren. Maar God heeft voor jullie beschikt de nachtwakes en missen van zijn opstanding morgen te vieren op dat eiland, dat jullie (daar) zien."

Toen hij dit gezegd had, begon hij zijn dienst aan de dienaren van God en bereidde hij alles wat nodig was voor de volgende dag.

²⁰⁶ Vgl. Mattheus 14:20; Markus 8:19.

²⁰⁷ Dit eiland wordt doorgaans geïdentificeerd met een der Faröer. Zie Severin 1978, Gerritsen 1980, Bartoli 1990 e.a.

²⁰⁸ Vgl. I Petrus 1:19.

²⁰⁹ Nl. stille zaterdag.

Toen hij alles klaar had en naar de boot had gebracht, zei de man tot Sint Brandaan: "Meer kan jullie boot niet dragen. Ik zal jullie over acht dagen nog brengen wat jullie nodig hebben aan eten en drinken tot aan pinksteren." Sint Brandaan zei: "Hoe weet jij waar wij over acht dagen zullen zijn?" En hij sprak: "Vannacht en morgen tot de sext zullen jullie op dat eiland zijn, dat jullie (hier) dichtbij zien. Daarna zullen jullie naar een ander eiland varen, dat niet ver van dat eiland is gelegen, in westelijke richting, en dat men het paradijs van de vogels noemt. En daar zullen jullie vertoeven tot aan de zondag na pinksteren."²¹⁰ Sint Brandaan vroeg hem ook hoe de schapen zo groot konden zijn, zoals zij ze daar zagen. Want zij waren groter dan runderen. En hij zei tot hem: "Niemand verzamelt de melk van de schapen op dit eiland, noch plaagt de winter ze, maar ze houden zich steeds in de weiden op, dag en nacht. Daarom zijn ze (hier) groter dan in jullie streken." En zij begaven zich naar de boot en voeren uit, nadat zij over en weer de zegen hadden gegeven.

[Hoofdstuk 10 - Jasconius]

Toen zij nu bij het andere eiland gekomen waren, kwam hun boot stil te liggen voor zij de haven ervan konden bereiken. Sint Brandaan beval de broeders uit de boot in de zee te gaan en zo deden zij. En ze hielden de boot aan beide zijden vast met touwen, net zo lang tot ze in de haven waren gekomen. Nu was dat eiland rotsachtig, zonder enige plantengroei. Bomen waren daar zeldzaam en op de kust ervan was geen zand. Terwijl de broeders de nacht vervolgens buiten doorbrachten met bidden en waken, zat de man Gods binnen in de boot. Want hij wist wat voor soort eiland dat was, maar toch wilde hij het hun niet verklappen, om hen niet aan het schrikken te maken.

Toen het dan morgen was geworden, beval hij de priesters één voor één missen te zingen en zo deden zij.²¹¹ Toen ook Sint Brandaan zelf in de boot een mis gezongen had, begonnen de broeders rauw vlees uit de boot naar buiten te dragen om het te kruiden met zout en (zo) ook de vissen die zij met zich meegenomen hadden van het andere eiland. Toen ze dit gedaan hadden, zetten ze een ketel boven het vuur. Toen ze echter hout op het vuur legden en de ketel begon te gloeien, begon dat eiland te golven. De broeders dan zetten het op een lopen, naar de boot, terwijl ze de bescherming van de heilige vader inriepen. En hij trok hen één voor één aan de hand naar binnen. En met achterlating van alles wat ze aangedragen hadden op dat eiland, voeren ze weg. Vervolgens werd dat eiland weggevoerd over de oceaan. Maar men kon het brandende vuur (nog) zien over een afstand van meer dan twee mijlen. Sint Brandaan vertelde de broeders hoe dit zat: "Broeders, verwonderen jullie je erover wat dat eiland deed?" Zij spraken: "Wij verwonderen ons niet alleen ten eerste, wij zijn ook door een hevige angst bevangen." En hij zei hun: "Kinderen, weest niet bang. Want God heeft mij vannacht in een visioen het geheim van deze zaak geopenbaard. Het is geen eiland waar wij op waren, maar een vis, de aanzienlijkste van alles wat in de oceaan woont. Hij tracht steeds zijn staart bij zijn kop te brengen en

²¹⁰ Met de eerste zondag na pinksteren, zondag trinitatis, begint het grote, 'groene' deel van het kerkelijk jaar, het 'werkdeel'.

²¹¹ Het vieren van de mis in de vroege morgen was een typisch Ierse gewoonte. Zie Warren e.a. 1987², p. lx. Zie ook noot 34.

(dat) kan hij niet vanwege zijn lengte. En zijn naam is Jasconius." ²¹²

[Hoofdstuk 11 - Het Eiland van de Vogels]

Toen zij dan tot dicht bij het eiland gevaren waren, waar zij eerder gedurende drie dagen waren geweest, en zij bij de westelijke punt daarvan gekomen waren, zagen zij een ander eiland in de onmiddellijke nabijheid, ervan gescheiden door een smalle zeeëngte, rijk aan kruiden en bos en vol bloemen en ze begonnen een haven te zoeken door om het eiland heen te cirkelen. ²¹³ Toen zij verder voeren naar de zuidzijde van dat eiland, vonden zij een stroompje dat in zee vloeide en daar zetten ze de boot aan de grond. Toen ze uit de boot stapten, beval Sint Brandaan, dat zij zo hard als ze konden de boot met touwen tegen de bedding van de rivier moesten optrekken. Want die rivier was even wijd als de boot breed was. De abt zat in de boot en zo vorderden zij over een afstand van één mijl, totdat ze aan de bron van die rivier gekomen waren. Sint Brandaan nu zei: "Zie, onze Heer Jezus Christus heeft ons een plaats gegeven om te vertoeven op de heilige paasdag." En hij voegde (eraan) toe: "Indien wij geen ander proviand hadden dan deze uitnemende bron, dan zou die voldoende zijn, geloof ik, om ons te voeden en te laven."

Nu was er boven die bron een boom van wonderbaarlijke omvang en niet minder hoog, geheel bedekt met stralend witte vogels. Zo zeer bedekten zij hem, dat zijn bladeren en takken nauwelijks te zien waren. Toen de man Gods dit gezien had, begon hij bij zichzelf te overdenken en te overwegen wat dit te betekenen had en wat er de reden van was, dat zo'n grote menigte vogels in één groep kon voorkomen. En dit wekte zozeer zijn ergernis op, dat hij tranen vergoot en met gebogen knieën God smeekte: "God, kenner van het onbekende en onthuller van al het verborgene, u kent de benauwdheid van mijn hart. Ik smeeke tot uw verhevenheid, dat u zich verwaardigt aan mij, zondaar, door uw grote barmhartigheid uw geheim te openbaren, dat ik nu voor mijn ogen zie. Niet om mijn verdiensten of waardigheid, maar om uw onmetelijke zachtmoedigheid verwacht ik (het) van u."

Toen hij dit bij zichzelf gezegd had en weer was gaan zitten, zie, één van de vogels vloog uit de boom - en haar vleugels maakten een geluid als van belletjes - in de richting van de boot waar de man Gods (zat). En zij ging op de punt van de steven zitten en begon haar vleugels uit te spreiden ten teken van vreugde en met een vriendelijk gezicht bezag zij de heilige vader. En meteen begreep de man Gods, dat God zijn gebed verhoord had en hij sprak tot de vogel:

²¹² Deze naam is afgeleid van het Ierse *iasc* = grote vis. Het is een typisch zeemonster, zoals in talloze mythen en verhalen voorkomt: Noorse mythologie (Kraken), Germaanse mythologie (Midgardsworm), bijbelse verhalen (de leviathan), Ierse verhalen, Arabische vertellingen enz. Elk bestiarium heeft er wel een. Vgl. ook noot 333. Vgl. ook *Vita Columbæ* I, 19.

²¹³ Severin (1978, p. 278) meent te weten waar dit eiland ligt: het eiland Vågö of het eiland Myggenæs in de Faröer-groep. Vgl. ook Bartoli 1990, p.78.

"Indien je een boodschapper van God bent, vertel mij waar deze vogels vandaan komen of om welke reden zij hier bijeenkomen."²¹⁴

En meteen sprak zij: "Wij bleven over na de grote ondergang van de oude vijand,²¹⁵ maar wij hebben niet in (eigen) zonde met hem samengespannen. Maar toen wij geschapen waren, bracht zijn val en die van zijn handlangers ook onze ondergang met zich mee. Maar onze God is rechtvaardig en waarachtig.²¹⁶ In zijn grote rechtvaardigheid zond hij ons naar deze plaats. Straffen ondergaan wij niet. Hier kunnen wij de aanwezigheid van God zien, maar hij heeft ons slechts vervreemd van het gezelschap van de anderen die staande bleven.²¹⁷ Wij zwerven door de verschillende streken van het luchtruim en het uitspannel en de aarde,²¹⁸ zoals de andere geesten die uitgezonden worden. Maar op de heilige dagen en de zondagen nemen wij lichamen aan van het soort dat je nu ziet en verblijven wij hier en lofzingen we onze schepper. Maar jij, met jouw broeders, bent één jaar onderweg. Er resten er nog zes. Waar jij vandaag het paasfeest hebt gevierd, daar zul je het ieder jaar vieren en daarna vind je wat je in je hart najaagt, dat is het Beloofde Land van de Heiligen." Toen zij dit gezegd had, verhief de vogel zich van de steven en vloog weg naar de anderen.

Toen het uur van de vesper gekomen was, begonnen alle vogels die in de boom waren, terwijl ze met hun vleugels sloegen, als met één stem te zingen: "U komt de lofzang toe, God, in Sion, en u zal een gelofte worden vervuld in Jeruzalem."²¹⁹ En steeds herhaalden zij deze regel, ongeveer gedurende de tijd van één uur en die melodie en dat geluid van de vleugels scheen de man Gods, en die met hem waren, toe als een lied van treurnis in plaats van liefelijkheid.

Toen zei Sint Brandaan tot zijn broeders: "Voedt jullie lichamen, want vandaag zijn onze zielen verzadigd door goddelijk voedsel." Toen dan de maaltijd was beëindigd, begonnen zij het werk voor

²¹⁴ In het middeleeuwse Ierland leefde de voorstelling, dat vogels de zielen van overledenen belichamen. Sprekende vogels figureren in talloze verhalen en sprookjes. Hier belichamen de vogels gevallen engelen. Ook in *Máel Dúin* komen zingende vogels voor.

²¹⁵ Vgl. Openbaring 12:9. Hier wordt bedoeld op de val van Lucifer en zijn engelen - een apokrief verhaal - om welke reden er ook letterlijk staat de oude vijanden.

²¹⁶ Psalm 85:15 (=86:15).

²¹⁷ Volgens Selmer is de beste lezing die van handschrift A (Codex 14, Bibliothèque Municipale te Alençon, Frankrijk), welke in de gekursiveerde zinsdelen afwijkt van de hierboven weergegeven *Mehrheitstext*: 'Straffen ondergaan wij niet, behalve dat wij de aanwezigheid van God niet kunnen zien en zo vervreemdt hij ons barmhartiglijk van het gezelschap van de anderen die staande bleven.'

"die staande bleven": de engelen die God tijdens "de grote ondergang van de oude vijand" trouw bleven en daarom in Gods onmiddellijke nabijheid mogen leven.

²¹⁸ Voor de verteller steekt de kosmos aldus in elkaar: de aarde als (platte) basis, daarboven het luchtruim en daaroverheen, als een glazen stulp, het uitspannel. Onder de aarde was de onderwereld, het rijk van de dood. Zie ook noot 221.

²¹⁹ Psalm 64:1 (= 65:2).

God te volvoeren.²²⁰ Toen dit alles was beëindigd, gaven de man Gods en die met hem waren hun lichamen rust tot aan de derde nachtwake.²²¹ En toen hij ontwaakte, wekte de man Gods zijn broeders voor de lauden door deze regel aan te heffen: "Heer, open mijn lippen."²²² Toen dan de heilige man dit gebed beëindigd had, antwoordden alle vogels met vleugels en stem: "Looft de Heer, al zijn engelen, looft hem, al zijn voortreffelijken."²²³ Evenzo zongen zij ook tot aan de vesper steeds gedurende de tijd van een uur.

Zodra de dageraad was aangebroken, begonnen zij te zingen: "En de luister van de Heer onze God zij over ons",²²⁴ van gelijke melodie en duur als ook bij de vroege lofprijzing.²²⁵ Evenzo bij de terts deze regel: "Psalmzingt onze God, psalmzingt, psalmzingt onze koning, psalmzingt met wijsheid."²²⁶ Bij de sext: "Doe uw aangezicht, Heer, over ons lichten en ontferm u over ons."²²⁷ Bij de noon psalmzongen zij: "Zie, hoe goed en hoe aangenaam (het is), dat broeders in eendracht samenwonen."²²⁸ Zo brachten de vogels God dag en nacht lof. En Sint Brandaan liet tot aan de zondag na pasen²²⁹ zijn broeders rusten.

Toen nu de feestdagen voorbij waren, zei hij: "Laten wij voorraden nemen van die bron, want tot nu toe heeft die ons alleen gediend om de handen en de voeten te wassen." Toen hij dit gezegd had, zie, de eerder genoemde man, bij wie zij eerder, voor het paasfeest, drie dagen waren en die hun het eten voor het feest van pasen verschaft, kwam naar hen toe met een boot vol levensmiddelen en drinken. En toen hij alles uit de boot had gedragen, ging hij voor de heilige vader staan en sprak: "Mannenbroeders, hier hebben jullie voldoende tot aan de heilige pinksterdag - maar drinkt niet van die bron. Want die is (te) sterk om uit te drinken. Ik zal jullie de ware aard ervan zeggen: wie er uit drinkt, hem zal meteen een diepe slaap overvallen en hij zal niet wakker worden voor er vierentwintig uren verstreken zijn. Zolang als het (vocht) uit de bron vloeit, heeft het de smaak en het voorkomen van water." Toen

²²⁰ Nl. de kompletten.

²²¹ Dat is tot ongeveer 5.00 uur, de tijd voor de lauden. De nokturnen slaan ze over, wat beslist niet spoort met de *Regula Columbani* (tekst en moderne Engelse vertaling: Walker 1957) die juist op de nachtelijke getijden grote nadruk legde. Voor het overige weerspiegelen de in de *Navigatio* gegeven bijzonderheden de Ierse liturgische traditie. Vgl. Warren e.a. 1987², p. xliiii-xlviiii.

²²² Psalm 50:17 (= 51:17).

²²³ Psalm 148:2.

²²⁴ Psalm 89:17 (= 90:17).

²²⁵ Nl. de lauden.

²²⁶ Psalm 46:7 (=47:7).

²²⁷ Psalm 66:2 (= 67:2). Vgl. ook Numeri 6:24.

²²⁸ Psalm 132:1 (=133:1).

²²⁹ Het oktaaf van pasen, ofwel zondag quasimodogeniti.

hij dan de zegen van de heilige vader ontvangen had, keerde hij weer terug naar zijn (verblijf)plaats.

Sint Brandaan vertoefde op die plaats tot aan de zondag na pinksteren.²³⁰ Want het lied van de vogels was hartverwarmend voor hen. Op de pinksterdag echter, toen de heilige man met zijn broeders de mis gezongen had, kwam hun verzorger met al het nodige voor het vieren van de feestdag bij zich. Toen zij samen voor het middagmaal waren aangeschoven, sprak die man tot hen: "Jullie wacht een lange reis. Vult jullie kruiken uit die bron en neemt droge broden, die jullie kunnen bewaren tot aan het volgend jaar. Ik zal jullie zoveel geven als jullie boot kan dragen." En toen dit gedaan was en hij de zegen ontvangen had, keerde hij terug naar zijn verblijfplaats.

Sint Brandaan dan liet na acht dagen de boot beladen met alles wat hun was aangedragen door die man en hij liet alle kruiken uit die bron vullen. Nadat alles naar de kust gebracht was, zie, de eerder genoemde vogel kwam in snelle vlucht en zette zich neer op de steven van de boot. En de man Gods begreep, dat zij hem iets wilde duidelijk maken. Toen zei de vogel met menselijke stem: "Met ons zullen jullie de heilige dag van het paasfeest en de (zofjuist) afgelopen tijd²³¹ (ook) in het komend jaar vieren. En waar jullie dit jaar op witte donderdag waren, daar zullen jullie in het komende jaar zijn op die dag. Evenzo zullen jullie de nacht van de paaswake vieren waar jullie die eerder gevierd hebt, op de rug van Jasconius. En na acht maanden zullen jullie ook een eiland vinden, dat het eiland van de kommunititeit van Ailbe heet en daar zullen jullie het kerstfeest vieren."

Toen zij dit gezegd had, keerde zij terug naar haar verblijfplaats. En de broeders hesen het zeil en ze voeren de oceaan op en de vogels zongen als met één stem: "Hoor ons, God, onze redder, (onze) hoop tot aan alle einden van de aarde en ver weg op zee."²³²

[Hoofdstuk 12 - Het Eiland van Ailbe]

De heilige vader dan werd met zijn kommunititeit gedurende drie maanden heen en weer gedreven over het oppervlak van de oceaan. Niets konden zij zien dan de lucht en de zee. Zij aten steeds om de twee of drie dagen.

Op zekere dag echter verscheen hun een eiland, niet ver weg en toen zij genaderd waren tot aan de kust, dreef de wind hen van de haven vandaan. En zo cirkelden zij gedurende veertig dagen om het eiland (en) zij konden geen haven vinden. De broeders in de boot dan smeekten de Heer onder tranen²³³ hen te hulp te komen. Want door totale uitputting schoten hun krachten bijna tekort. Toen zij echter drie dagen in veelvuldig gebed en onthouding hadden doorgebracht, verscheen hun een nauwe haven, die slechts één boot kon bevatten, en daar ter plekke verschenen hun ook twee bronnen, de ene troebel en de andere helder. Daarop haastten de broeders zich met hun kruiken om water te putten. Toen hij hen gadesloeg, sprak de man Gods:

²³⁰ Zie noot 210.

²³¹ Nl. de tijd van de vesper op de (eerste) paasdag tot aan de zondag na pinksteren.

²³² Psalm 64:6 (= 65:6). Zie noot 358.

²³³ Vgl. Psalm 101:10 (= 102:10).

"Kinderen, doe niets ongeoorloofds zonder de toestemming van de ouden die zich op dit eiland ophouden. Immers, zij zullen jullie dit water, dat jullie zo steels wilt drinken, vrijwillig schenken."

Toen ze dan uit de boot stapten en overwogen in welke richting zij zouden gaan, kwam hun een oude man van zeer grote waardigheid, met sneeuw witte haren en een stralend gezicht, tegemoet, die zich driemaal op de grond wierp voordat hij de man Gods kuste. Maar Sint Brandaan en die met hem waren richtten hem van de grond op. En toen ze elkaar over en weer kusten, hield die oude man de hand van de heilige vader vast en hij liep met hem naar een klooster, ongeveer één stadie ver.²³⁴ Toen bleef Sint Brandaan, met zijn broeders, voor de poort van het klooster staan en hij zei tot de oude man: "Van wie is dat klooster en wie staat aan het hoofd daarvan en waar komen zij die hier verblijven vandaan?" Zo ondervroeg de heilige vader op verschillende manieren de oude man en hij kon van hem in het geheel geen antwoord loskrijgen, maar met zijn hand maande hij hem²³⁵, met ongelooflijke vriendelijkheid, tot stilte.

En zodra de heilige vader de regel van die plaats begreep,²³⁶ vermaande hij zijn broeders: "Weerhoudt jullie monden van spreken, om deze broeders niet door jullie geklets te ontwijden." Na deze berispende woorden, zie, elf broeders kwamen hun tegemoet, met reliekschrijnen en kruisen en lofzangen, terwijl ze dit vers zeiden: "Staat op, heiligen van God, uit jullie verblijven en trekt uit de waarheid tegemoet. Heiligt de plaats, zegent het volk en verwaardigt jullie ons, jullie knechten, in vrede te hoeden."²³⁷ Toen zij dan dit vers beëindigd hadden, kuste de abt van het klooster Sint Brandaan en zijn metgezellen op de rij af. Evenzo kusten ook zijn knechten de (leden van de) kommunititeit van de heilige man.²³⁸

Na elkaar vrede gewenst te hebben, leidden zij hen het klooster in, zoals het de gewoonte is in westelijke streken om broeders voor te gaan met gebeden. Hierna waste de abt van het klooster, met de monniken, de voeten van de gasten en ze zongen de antifoon: "Een nieuw gebod."²³⁹ Toen dit beëindigd was, leidde hij hen in grootse stilte naar de eetzaal en, na een belsignaal en het handenwassen, liet hij allen plaatsnemen. Na weer een tweede belsignaal stond één van de broeders van de abt van het klooster op en hij begon aan tafel te bedienen met wonderbaarlijk blanke broden en een soort ongelooflijk smakelijke wortelen. De broeders nu zaten gemengd

²³⁴ Dit klooster van Ailbe wordt ook ontdekt door de reizigers in *Úi Corra*.

De afstand is ca. 185 meter: 0.5 (Romeinse) mijl = 4 stadiën = 750 meter, 1 stadie = 125 passen = 187,5 meter, 1 pas = 1.5 meter. Zie Mönnich 1962, p. 42, noot *.

²³⁵ De oude man (=subjekt) maant Brandaan (=objekt).

²³⁶ Nl. zwijgplicht.

²³⁷ Dit lijkt een deel van een processielied, bedoeld om de gasten van een klooster feestelijk in te halen. Bijbelse reminiscenties zijn niet te vinden. Vgl. Selmer 1959, p. 87, noot 43.

²³⁸ Deze begroeting spoort geheel met de voorschriften dienaangaande in de *Regula Benedicti* liii.

²³⁹ Johannes 13:34. Deze tekst speelt in het huidige missaal een rol in de liturgie van witte donderdag.

tussen de gasten op een rij en steeds werd tussen twee broeders een heel brood neergezet. Dezelfde dienaar bediende, na een belsignaal, de broeders met drinken.

Ook vermaande de abt de broeders, onder grote vrolijkheid, met de woorden: "Uit die bron, waaruit jullie vandaag steeds wilden drinken, put daar nu liefde uit, in vreugde en vrees voor de Heer. In de andere, troebele bron die jullie zagen, wassen de broeders elke dag hun voeten, omdat die te allen tijde warm is. De broden echter, die jullie zien - het is ons onbekend waar ze worden bereid of wie ze naar onze voorraadkamer brengt. Maar wel weten wij, dat dankzij Gods grote mededogen zijn dienaren worden bediend door een of ander ondergeschikt schepsel. Wij zijn hier met vierentwintig broeders. Alle dagen hebben wij twaalf broden voor onze voeding, één brood voor twee personen. Op feestdagen en op zondagen schenkt God een heel brood aan elke broeder afzonderlijk, zodat zij nog een avondmaal hebben van de (overgebleven) brokken.²⁴⁰ Nu, bij jullie komst, hebben wij een dubbele portie (gekregen) en zo voedt Christus ons vanaf de tijd van Sint Patrick en Sint Ailbe,²⁴¹ onze vader abt, al gedurende tachtig jaren tot nu toe. Maar toch vermeerdert de ouderdom en de matheid in onze leden zich nauwelijks. Op dit eiland hebben wij geen eten nodig dat met vuur wordt toebereid.²⁴² Noch koude, noch hitte overmag ons ooit. En als de tijd van missen of nachtwakes komt, worden in onze kerk lichten ontstoken, die wij op goddelijk bevel uit ons land hebben meegenomen en ze branden tot aan de dag²⁴³ en geen van deze lichten zwakt ook maar af."

Nadat zij driemaal gedronken hadden, luidde de abt op de gebruikelijke wijze de bel en de broeders verhieven zich allen tegelijk in grote stilte en waardigheid van de tafel, terwijl ze de heilige vaders voorgingen naar de kerk.²⁴⁴ En Sint Brandaan en de abt van het klooster schreden achter hen aan. Toen ze dan de kerk in zouden gaan, zie, twaalf andere broeders kwamen naar buiten hun tegemoet, terwijl ze opgewekt een kniebuiging maakten. Sint Brandaan dan zei, toen hij hen gezien had: "Abt, waarom hebben zij niet tegelijk met ons gegeten?" En de abt sprak tot hem: "Vanwege jullie, want allen konden niet in één keer om onze tafel zitten. Nu zullen zij eten en niets zal hun ontbreken. Laten wij echter de kerk

²⁴⁰ Vgl. Exodus 16:22v.

²⁴¹ Patrick (Patricius, Pádraig): kerkelijke feestdag 17 maart, patroon van Ierland. Geb. ca. 390, overl. ca. 461. Hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit Brittannië, maar misschien uit Gallië. Na zijn bekering en aansluitende studie, misschien in Auxerre (Dep. Yonne, Frankrijk) of Lérins (Dep. Alpes-Maritimes, Frankrijk), werd hij Ierlands grootste missionaris. Hij zou Brandaans geboorte voorspeld hebben.

Ailbe (Albeus, Ailbhe): kerkelijke feestdag 12 september. Overl. 526?, 531?, 541? Missionaris in Ierland. Zou bisschop van Emly (Co. Limerick, Ierland) geweest zijn. Volgens het verhaal trok hij er met vierentwintig monniken op uit om het Beloofde Land te zoeken.

²⁴² Dit motief - geen vuur gebruiken om eten te bereiden - is bekend uit de oosterse heiligenlevens. Het wordt *omofagie* genoemd. Zie Elliott 1987, p. 137vv.

²⁴³ Vgl. Spreuken 13:9; Mattheus 25:8.

²⁴⁴ Het is tijd voor de vesper.

binnengaan en de vespers zingen, opdat onze broeders, die nu eten, op tijd de vespers kunnen zingen, na ons."

Zodra zij dan aan de verplichtingen van de vespers voldaan hadden, gaf Sint Brandaan zich er rekenschap van hoe die kerk gebouwd was. Want zij was vierkant, even lang als breed²⁴⁵ en zij had zeven lichten,²⁴⁶ drie voor het altaar, dat in het midden stond en twee voor elk van de andere twee altaren. De altaren nu waren gemaakt van een vierkant kristal en hun vaatwerk, dat wil zeggen de schotels, de kelken, de kannen en het overige vaatwerk dat dient tot de goddelijke eredienst, eveneens van kristal²⁴⁷ en vierentwintig zetels (stonden) in een cirkel in de kerk.²⁴⁸ De plaats nu waar de abt zat, bevond zich tussen de twee koren. Want bij hem begon en eindigde één kring en de andere kring evenzo. Niemand uit een van de helften waagde het zich te verstouten een vers in te zetten, dan alleen de abt. Niemand in het klooster verstoutte zich tot enig stemgeluid of gerucht. Indien deze of gene broeder iets nodig had, verscheen hij voor de abt en maakte een kniebuiging voor hem, in zijn hart vragend, wat hij verlangde. Meteen schreef de heilige vader, na een schrijftafeltje en een schrijfstift genomen te hebben, zoals God hem openbaarde (zijn reactie op) en gaf (deze) aan de broeder die hem raad vroeg.

Toen dan Sint Brandaan dit alles in zichzelf overdacht, zei de abt tot hem: "Vader abt, het is weer tijd dat wij terugkeren naar de eetzaal, opdat alles in het licht geschiede."²⁴⁹ En zo deden zij op dezelfde wijze als bij de maaltijd. Toen alles volgens de vaste dagorde beëindigd was, haastten allen zich met grote vrolijkheid naar de kompletten. En toen de abt dan een begin gemaakt had met dit vers, nl. "God, haast u tot mijn hulp"²⁵⁰ en zij tegelijk de Drie-enigheid eer gegeven hadden, begonnen zij dit vers te zingen: "Onrechtvaardig hebben wij gehandeld, zonde hebben wij gedaan."²⁵¹ U, die een liefdevolle vader bent, spaar ons, Heer.²⁵² In vrede zal ik tegelijk slapen en rusten, omdat u alleen, Heer, mij in hoopvolle

²⁴⁵ Vgl. Ezechiël 48:16; Openbaring 21:19. Vgl. ook Exodus 27:1; I Koningen 6:20; Ezechiël 40:47, 42:15-20. Een heilig gebied is vaak vierkant.

²⁴⁶ Vgl. Exodus 25:37, 37:23; Numeri 8:2; Openbaring 1:12 (daar tegenover Openbaring 22:5!). Vgl. ook Spreuken 31:18; Zacharia 4:2.

²⁴⁷ Vgl. Openbaring 4:6, 21:11 (!), 22:1. Mogelijk werden in de Ierse kerk glazen miskelken gebruikt. Zie Warren e.a. 1987², p. xciii. Zie ook noot 327.

²⁴⁸ Vgl. Openbaring 4:4, 4:10, 5:8, 11:16, 19:4.

²⁴⁹ Zie *Regula Benedicti* xli.

²⁵⁰ Psalm 37:23 (= 38:23).

²⁵¹ Psalm 105:6 (= 106:6). Vgl. I Koningen 8:47, Judith 7:19, Baruch 2:12, Daniël 9:5.

²⁵² Judith 7:20.

omstandigheden hebt gesteld." ²⁵³ Hierna zongen zij het officium²⁵⁴ voor dat uur.

Toen tenslotte de orde van het psalmzingen was voltooid, gingen alle broeders naar buiten naar hun afzonderlijke cellen, terwijl ze de gasten bij zich opnamen. Maar de abt bleef met Sint Brandaan in de kerk zitten, de komst van het licht afwachting. Sint Brandaan dan ondervroeg de heilige vader omtrent hun stilzwijgen en hun leefwijze, hoe dat zó bestaan kon in mensen van vlees en bloed.

Toen antwoordde de abt met onmetelijke eerbied en nederigheid: "Vader abt, voor mijn Christus beken ik: tachtig jaren zijn (verstreken) sinds wij op dit eiland kwamen. Geen enkele menselijke stem hebben wij gehoord, behalve wanneer wij God lofzongen. Onder ons vierentwintigen wordt geen stem verheven, anders dan door een teken van een vinger of de ogen en dan alleen maar door de ouden. Niemand van ons heeft ziekte te verduren gehad van het vlees of van de geesten die bij de mensheid rondwaren, sinds wij op deze plaats kwamen."

Sint Brandaan sprak: "Mogen wij nu hier blijven - of niet?" En hij sprak: "Het mag niet, want het is niet Gods wil. Waarom vraag je me (dat), vader abt? Heeft God je niet geopenbaard wat je moet doen, voordat je naar ons hier toekwam? Want je moet terugkeren naar jouw woonplaats met jouw veertien broeders. Want daar heeft God jullie graf toebereid. Maar van de twee (broeders) die boventallig zijn, zal er één in den vreemde blijven op het eiland dat het Eiland van de Kluizenaars²⁵⁵ heet en vervolgens zal de andere veroordeeld worden tot een zeer smadelijke dood in de hel."

Terwijl ze dit onderling zo bepraatten, zie, een vurige pijl schoot voor hun ogen door een raam naar binnen en stak alle lampen aan die op de altaren gezet waren. En die pijl keerde ijlings weer terug naar buiten. Het kostbaar licht echter bleef achter in de lampen.²⁵⁶ Opnieuw vroeg de gelukzalige Brandaan: "Door wie zullen de lampen in de morgen gedooft worden?" En de heilige vader sprak tot hem: "Kom en zie ²⁵⁷ het mysterie hiervan. Kijk, je ziet de kaarsen branden in de kaarshouders. Toch verbrandt niets ervan, zodat ze kleiner (zullen) zijn of minder worden, noch zal er morgen vroeg enige as achterblijven, want het is een geestelijk licht." Sint Brandaan sprak: "Hoe kan in iets stoffelijks een onstoffelijk licht op stoffelijke wijze branden?" De oude man antwoordde: "Heb je niet gelezen over de brandende braamstruik op de berg Sinai? ²⁵⁸ En toch bleef de braamstruik zelf onverlet van het vuur."

Na de hele nacht gewaakt te hebben tot aan de morgen, vroeg Sint Brandaan toestemming om zijn reis te vervolgen. Maar de oude man sprak tot hem: "Nee, vader abt. Je moet met ons het kerstfeest

²⁵³ Psalm 4:9.

²⁵⁴ De vaste dagelijkse gebeden. Vgl. noot 268.

²⁵⁵ Dat is het Eiland van de Drie Koren.

²⁵⁶ Dit doet denken aan het jaarlijkse lichtwonder tijdens de paas-wake in de Heilig Grafkerk in Jeruzalem. Vgl. Draak 1978², p. 32vv.

²⁵⁷ Vgl. Mattheus 28:6. Vgl. ook Exodus 3:3.

²⁵⁸ Exodus 3:2.

vieren tot aan de zondag na epifanie."²⁵⁹ Dus bleef de heilige vader met zijn kommunititeit die tijd bij de vierentwintig vaderen op het eiland dat naar de kommunititeit van Ailbe is genoemd.

[Hoofdstuk 13 - De slaapverwekkende bron]

Toen de feesten voorbij waren (en) ze leeftocht en de zegen van de heilige mannen hadden gekregen, hees de gelukzalige Brandaan, met zijn volgelingen, de zeilen van zijn bootje (en ze staken) zo snel mogelijk in zee en de boot werd, hetzij door roeien, hetzij door zeilen, langs verschillende plaatsen gevoerd tot aan het begin van de veertigdagentijd.²⁶⁰

Op zekere dag zagen ze een eiland recht vooruit, niet ver van hen vandaan. Toen de broeders het gezien hadden, begonnen ze ijverig te roeien, want ze werden al weer hevig gekweld door honger en dorst. Want drie dagen eerder was het eten en drinken opgeraakt. En toen de heilige vader de haven gezegend had en allen uit de boot waren gegaan, vonden ze een kristalheldere bron en verschillende kruiden en wortelen in een kring om de bron heen en verschillende soorten vissen, die door de bedding heen en weer schoten naar de zee toe.

Sint Brandaan sprak tot zijn broeders: "God heeft ons deze troost gegeven na (onze) inspanning. Neemt zoveel vissen als voldoende is voor onze maaltijd en roostert ze boven het vuur. Verzamelt de kruiden en wortelen die de Heer voor zijn knechten heeft toebereid." En zo deden ze. Toen ze echter water inschonken om te drinken, zei de man Gods tot hen: "Broeders, past op, dat jullie niet overmatig van dit water gebruiken, opdat jullie lichamen niet al te zwaar gekweld worden." Maar de broeders namen de raad van de man Gods uiteenlopend ter harte en sommigen dronken één enkele beker, sommigen twee, maar anderen drie, welke laatsten overvallen werden door een slaap van drie dagen en nachten, anderen op hun beurt door (een slaap) van twee dagen en nachten, de overigen echter een slaap van één dag en nacht.²⁶¹ En de heilige vader smeekte de Heer zonder onderbreking voor zijn broeders, omdat hun door onwetendheid zo'n gevaar had getroffen.

Toen dan deze drie dagen voorbij waren gegaan, zei de heilige vader tot zijn metgezellen: "Broeders, laten wij deze (plaats van de) dood ontvluchten,²⁶² opdat niets ergers ons treft. Want de Heer heeft ons voedsel gegeven, maar jullie hebben je daarmee schade berokkend. Verlaat dus dit eiland en neemt een voorraad van die vissen en bereidt (er) zo veel toe als nodig is voor één maaltijd per drie dagen tot aan witte donderdag; evenzo van het water één beker per broeder per dag en van de wortelen in gelijke mate." Toen dan de boot beladen was met alles dat de man Gods had voorgeschre-

²⁵⁹ Epifanie (6 januari) is het feest van de doop van Jezus, maar het is tevens in het westen het Driekoningenfeest geworden. De zondag daarna is de eerste van de 'groene tijd' die in het kerkelijk jaar de kerstkring scheidt van de paaskring. Zie Wegman 1976, p. 86v.

²⁶⁰ De eerste dag daarvan is quadragesima (aswoensdag), ruwweg twee maanden na epifanie.

²⁶¹ Dit soort bedrieglijke bronnen komen vaker voor in de Ierse *immrama*, bv. in *Máel Dúin* (de Duivelsbron).

²⁶² Voor deze lezing (*istam mortem*) vgl. bv. Exodus 10: 17.

ven, ontvouwden ze de zeilen en voeren uit, de oceaan op, in noordelijke richting.

[Hoofdstuk 14 - De gestolde zee]

Vervolgens ging de wind na drie dagen en drie nachten liggen en leek de zee als het ware gestold door een volkomen windstilte.²⁶³ De heilige vader zei: "Haalt de roeispanten binnenboord en strijkt de zeilen. Want waarheen God hem²⁶⁴ ook maar wil sturen, laat hij dat doen." De boot nu werd omstreeks twintig dagen voortgedreven. Daarna deed God voor hen weer een gunstige wind opsteken, van west naar oost. Toen begonnen zij tegelijk de zeilen omhoog te hijsen en te roeien. Ze aten steeds om de drie dagen.

[Hoofdstuk 15 - Het vieren van de feesten]

Op zekere dag verscheen hun een eiland in de verte, als een wolk,²⁶⁵ en Sint Brandaan zei: "Kinderen, herkennen jullie dat eiland?" En zij zeiden: "In het geheel niet." En hij sprak: "Ik herken het. Want dat is het eiland waarop wij vorig jaar waren op witte donderdag, waar onze goede verzorger vertoeft." Toen begonnen de broeders van vreugde ijverig te roeien, zo veel als hun krachten verdragen konden. Toen de man Gods dit zag, zei hij: "Kinderen, vermoet niet op dwaze wijze jullie leden. Is niet de almachtige God de stuurman en roerganger van ons bootje? Laat het aan hem over, want hij zal zelf onze reis leiden zoals hij wil." Toen zij dan genaderd waren tot aan de kust van het eiland, kwam dezelfde verzorger hen tegemoet in een bootje en hij leidde hen naar de haven waar zij het vorige jaar uit de boot waren gestapt, terwijl hij God verheerlijkte en ieders voeten kuste, van de heilige vader tot aan de jongste, met de woorden: "Wonderbaarlijk is God in zijn heiligen. Hij zelf, de God van Israël, zal zijn volk vastberadenheid en kracht geven. Gezegend zij God."²⁶⁶ Toen hij dit vers had beëindigd en alles uit de boot gehaald was, spande hij een tent uit en maakte een bad klaar - want het was witte donderdag - en hij trok alle broeders nieuwe kleren aan en hij bewees hun dienstbaarheid gedurende drie dagen. En de broeders vierden met grote toewijding het lijden van de Heer, tot aan stille zaterdag.²⁶⁷

Toen het ordinarium²⁶⁸ voor de sabbatsdag was voltoerd en de geestelijke offers aan God waren gebracht en zij de maaltijd voltooid hadden, zei die verzorger tot Sint Brandaan en tot hen die met hem waren: "Vertrekt en stapt in de boot, opdat jullie de paaswake vieren, waar jullie hem vorig jaar hebben gevierd en de (paas)dag

²⁶³ Vgl. Bartoli 1990, p. 79.

²⁶⁴ Nl. de boot.

²⁶⁵ Vgl. o.a. Exodus 40:32 (= 40:34); Psalm 96:2; Mattheus 17:5; Handelingen 1:9.

²⁶⁶ Psalm 67:36 (= 68:36).

²⁶⁷ Deze voorbereiding op het eigenlijke feest van de opstanding omvat dus: witte donderdag, goede vrijdag en stille zaterdag.

²⁶⁸ De vaste onderdelen van de zondagse mis. Vgl. noot 254.

net zo, tot aan de sext. Vaart daarna naar het eiland, dat het Paradijs van de Vogels heet, waar jullie in het voorgaande jaar waren van pasen tot aan de zondag na pinksteren en neemt al het noodzakelijke eten en drinken met jullie mee. En ik zal jullie komende zondag bezoeken." En zo deden zij. En hij belaadde zelf de boot met broden en drinken en vlees en andere lekkernijen, zo veel die kon bevatten. Nadat Sint Brandaan (hem) de zegen had gegeven, stapte hij in zijn boot en zij voeren terstond uit naar het andere eiland.

Toen zij echter de plaats genaderd waren, waar zij uit de boot zouden stappen, zie, daar ontwaarden zij de ketel die zij het vorige jaar hadden achtergelaten. Toen begon Sint Brandaan, terwijl hij met zijn broeders uit de boot stapte, het lied van de drie jongemannen²⁶⁹ te zingen tot aan het eind. Toen zij het lied beëindigd hadden, vermaande de man Gods zijn broeders met de woorden "O kinderen, waakt en bidt, dat jullie niet in verzoeking raken."²⁷⁰ Bedenkt hoe God het ontzaglijke beest hier onder ons zonder enige belemmering onderwerpt."²⁷¹ De broeders dan waakten verspreid over dat eiland, tot aan de lauden. Daarna droegen alle priesters ieder een mis aan God op, tot aan de terts. Toen offerde de gelukzalige Brandaan een onbevlekt lam aan God en hij zei tot de broeders: "In het voorgaande jaar heb ik hier de opstanding van de Heer gevierd. Zo wil ik (het) ook dit jaar." En vandaar vertrokken ze naar het Eiland van de Vogels.

Toen zij dan naderden tot de haven van hun bestemming op dat eiland, zongen alle vogels, als met één stem: "Heil zij onze God, die gezeten is op de troon, en het Lam."²⁷² En opnieuw: "God, de Heer, heeft het voor ons doen lichten. Stel een feestdag in, alles bedekkend met gebladerte, tot aan de hoek van het altaar."²⁷³ Zowel hun stemmen als hun vleugels lieten zij langdurig horen, ongeveer een half uur, totdat de heilige vader met zijn heilige kommunititeit en alles wat in de boot was, uitgestapt was en hij in zijn tent was gaan zitten.

En toen hij daar met zijn dienaren pasen gevierd had, kwam de verzorger, zoals hij voorzegt had, op de zondag na pasen naar hen toe, met bij zich alle voedingsmiddelen die nodig zijn voor het menselijk leven.

Maar toen zij zich aan tafel gezet hadden, zie, de eerder genoemde vogel ging op de steven van de boot zitten, terwijl ze met uitgespreide vleugels een geruis maakte als het geluid van een groot orgel. En toen begreep de man Gods, dat zij hem iets duidelijk wilde maken. De vogel dan sprak tot hen: "God heeft voor jullie vier

²⁶⁹ Vgl. Daniël 3:1-30. Het lied zelf staat in (het apokriefe Griekse) Daniël 3:52-90 en lijkt qua vorm op Psalm 135 (= 136), qua inhoud op Psalm 148:1-12.

²⁷⁰ Mattheus 26:41. Vgl. Markus 13:33; Lukas 21:36.

²⁷¹ Vgl. Openbaring 19:20, maar vooral Psalm 103:26 (= 104:26). Vgl. ook Job 40:20.

²⁷² Openbaring 7:10.

²⁷³ Psalm 117:27 (= 118:27).

plaatsen beschikt, voor de vier (jaarlijkse) getijden,²⁷⁴ totdat de zeven jaar van jullie pelgrimstocht ten einde zijn, en wel op witte donderdag bij jullie verzorger, die elk jaar aanwezig is, op de rug van het (zee)-monster zullen jullie de paaswake vieren, bij ons pasen tot aan de achtste dag na pinksteren, bij de kommuniteit van Ailbe zullen jullie het kerstfeest vieren. Maar na zeven jaar zullen jullie, na grote en uiteenlopende beproevingen, het Beloofde Land der Heiligen, dat jullie zoeken, vinden en daar zullen jullie veertig dagen wonen en daarna zal God jullie terugvoeren naar jullie geboorteland." Toen de heilige vader dit hoorde, wierp hij zich met zijn broeders op de grond, terwijl hij eer en lof bracht aan zijn schepper. Toen de eerbiedwaardige grijsaard dit volbracht had, keerde zij²⁷⁵ terug naar haar (verblijf)plaats.

Vervolgens zei de verzorger, nadat het eten afgelopen was: "Met Gods hulp zal ik op de pinksterdag met jullie voorraden naar jullie terugkeren." Na de zegen van de heilige vader en van allen die met hem waren, ontvangen te hebben, ging hij terug naar zijn (verblijf)plaats. Verder bleef de eerbiedwaardige vader daar gedurende de genoemde dagen. Toen dan de feestdagen voorbij waren, beval Sint Brandaan zijn broeders de boot klaar te maken en de kruiken te vullen uit de bron. Toen de boot reeds naar de zee gebracht was, zie, hun helper kwam met zijn boot, beladen met spijzen, naar de broeders toe. En toen hij dit alles in het bootje van de heilige man had gezet, keerde hij, na allen gekust te hebben, terug naar waar hij vandaan gekomen was.

[Hoofdstuk 16 - Het gevecht van de vissen]

En de eerbiedwaardige vader voer met zijn kameraden de oceaan op en de boot werd gedurende veertig dagen voortgedreven. Op zekere dag dan verscheen hun een beest van onmetelijke omvang, dat hen van verre volgde en schuim uit zijn neusgaten blies en de golven met zeer grote snelheid doorkliefde alsof hij hen wilde verslinden. Toen de broeders dit gezien hadden, riepen ze tot de Heer: "Bevrijd ons, Heer, laat dat (zee)monster ons niet verslinden." Maar Sint Brandaan sterkte hen met de woorden: "Weest niet verschrikt, allerkleinstgelovigen.²⁷⁶ God, die steeds onze verdediger is, zal zelf ons bevrijden uit de mond van dat beest en uit andere gevaren."

En toen hij hen dan genaderd was, gingen golven van wonderbaarlijke hoogte hem vooruit tot aan de boot, zodat de broeders meer en meer vreesden. Ook de eerbiedwaardige oude man spreidde zijn handen uit naar de hemel en zei: "Heer, bevrijd uw dienaren, zoals u David hebt bevrijd uit de handen van de reus Goliath. Heer, bevrijd ons, zoals u Jona hebt bevrijd uit de buik van de grote vis."

²⁷⁴ Deze vier tijden (*quattuor tempora*) zijn: witte donderdag (*cena Domini*), paaswake (*pascha*), de paastijd (*festas paschalia usque in octavas pentecosten*) en kerst (*nativitas Domini*). Advent, epifaniëntijd, veertigdag-gentijd en de tijd van pinksteren tot advent tellen kennelijk niet mee.

²⁷⁵ Nl. de vogel.

²⁷⁶ Vgl. Mattheus 8:26, waar de leerlingen van Jezus kleingelovigen worden genoemd.

Toen hij deze drie verzen ²⁷⁷ beëindigd had, zie, vanuit het westen kwam hun een ontzaglijk zeemonster rakelings voorbij, het andere beest tegemoet. En dit bond meteen de strijd met hem aan, zó dat hij vuur uit zijn mond uitstootte. De oude man nu sprak tot zijn broeders: "Ziet, kinderen, de grote daden van onze verlosser. Ziet de gehoorzaamheid van de beesten aan hun schepper. Wacht slechts het einde van de zaak af. Want dit gevecht berokkent jullie in het geheel geen schade, maar het zal bijdragen aan Gods eer." Toen hij dit gezegd had, werd het ellendige zeemonster, dat de dienaren van Christus vervolgde, voor hun ogen in drie delen gescheurd en het andere keerde ²⁷⁸ na zijn overwinning terug naar waar hij vandaan gekomen was.

De volgende dag nu zagen zij op een afstandje een eiland, rijk bebost en omvangrijk. Toen ze de kust daarvan naderden en uit de boot stapten, zagen ze het achterste deel van dat zeemonster dat gedood was. Sint Brandaan sprak: "Zie, dat wat jullie wilde verslonden. Het werd zelf verslonden. Jullie zullen lange tijd afwachten op dit eiland. Tilt dus jullie bootje zo hoog mogelijk op het droge en zoekt een plaats in dat bos daar, waar jullie tent kan staan." De heilige vader zelf bepaalde voor hen de plaats om te kamperen.

En toen ze volgens het bevel van de man Gods gehandeld en alle gebruiksvoorwerpen in de tent gezet hadden, zei Sint Brandaan tot zijn broeders: "Neemt jullie proviand van dat (zee)monster, opdat jullie voor drie maanden genoeg hebben. Want deze nacht zal dat kadaver door beesten worden verslonden." Zij dan sleepten tot de vespers (stukken) vlees aan, zoveel ze nodig hadden, volgens het gebod van de heilige vader. En toen de broeders dit alles hadden uitgevoerd, zeiden ze: "Vader abt, hoe kunnen wij hier leven zonder water?" En hij sprak tot hen: "Is het soms moeilijker voor God om jullie te voorzien van water dan van voedsel? Gaat daarom naar de zuidzijde van dit eiland en jullie zullen een kristalheldere bron vinden en vele kruiden en wortelen en brengt mij daarvan voldoende proviand." En zij vonden alles zoals de man Gods had voorspeld. ²⁷⁹ Sint Brandaan dan bleef daar drie maanden, want er was een hoge zee en een stormachtige wind en wisselvallig weer met regen en hagel.

De broeders dan gingen zien naar wat de man Gods gezegd had over dat (zee)monster. Maar toen ze kwamen op de plaats waar voorheen het kadaver lag, vonden zij niets dan alleen botten. En ze keerden ijlings terug naar de man Gods en zeiden: "Vader abt, zoals je (het) gezegd hebt, zo is het." En hij sprak tot hen: "Ik weet, kinderen, dat jullie mij op de proef wilden stellen, (om te zien) of ik de waarheid gesproken had of niet. Een ander teken ²⁸⁰ zal ik jullie noemen: een deel van een of andere vis komt deze nacht daarheen en morgen zullen jullie daarvan eten." De volgende dag dan

²⁷⁷ Dit is de moeilijkste - en waarschijnlijk juiste - lezing. De handschriften R (Codex Reg. lat. 481, Vaticaanse Bibliotheek te Rome), S (Codex 11, Stadtbibliothek te Bern, Zwitserland) en T (zie noot 133) maken melding van twee verzen. De bedoelde verzen maken deel uit van het *Oratio Sancti Brendani*, dat vijfenveertig van dergelijke aanroepingen bevat. De tekst daarvan: Salmon 1977.

²⁷⁸ Vgl. de ervaringen die Severin (1978, p. 143-148) met orca's opdeed.

²⁷⁹ Vgl. Lukas 19:32, 22:13.

²⁸⁰ Openbaring 12:3, 15:1.

gingen de broeders uit naar die plaats en ze vonden (het) zoals de man Gods voorzeggd had en ze namen zo veel mee als zij konden dragen. De eerbiedwaardige vader sprak tot hen: "Bewaart dat zorgvuldig in het zout, later zullen jullie (het) nodig hebben. Want de Heer zal vandaag en morgen en overmorgen kalm weer bewerken en de onstuimigheid van zee en golven zal uitblijven. Daarna zullen jullie vertrekken van deze plaats."

Toen dan die dagen voorbij waren gegaan, beval Sint Brandaan zijn broeders de boot te beladen en de waterzakken te vullen en ook de kruiken (en) kruiden en wortelen te verzamelen voor zijn eigen gebruik, want de abt proefde sinds hij priester was geworden niets waarin de levensgeest uit het vlees was.²⁸¹ En nadat alles in de boot geladen was en de zeilen waren gehesen, vertrokken zij in noordelijke richting.

[Hoofdstuk 17 - Het Eiland van de Drie Koren]

Op zekere dag zagen zij een eiland ver van hen vandaan. Sint Brandaan zei: "Zien jullie dat eiland?" Zij spraken: "Wij zien het." Hij zei tot hen: "Drie groepen wonen er op dat eiland,²⁸² één van jongens, een ander van jongemannen en een derde van ouderen. Voortaan zal één van jullie broeders daar als pelgrim blijven." De broeders vroegen dan wie van hen het zou zijn.²⁸³ Toen zij dan met die vraag bezig bleven en hij hun droefheid zag, sprak hij: "Hij daar is die broeder die daar blijven zal." Die broeder nu was een van van de drie broeders die Sint Brandaan achterna waren gekomen uit zijn klooster, over wie de broeders voorheen een voorspelling gedaan was op het moment dat ze in hun eigen land in de boot stapten.

Ze naderden dus tot dat eiland, totdat de boot op het strand liep. Dat eiland was wonderbaarlijk vlak, zo zeer, dat het aan de zee(spiegel) gelijk leek, zonder bomen of iets anders dat door de wind bewogen kon worden. Hoewel het zeer uitgestrekt was, was het toch geheel bedekt met witte en paarse *scalta*.²⁸⁴ En daar zagen zij drie groepen, zoals de man Gods voorzeggd had. Tussen twee groepen was er ongeveer een steenworp afstand.²⁸⁵ En steeds liepen zij heen en weer, maar één groep zong, staande op één plaats: "De heiligen zullen gaan van kracht tot kracht en zij zullen de God der goden zien in Sion."²⁸⁶ Wanneer één groep dat vers beëindigde, stond een andere groep stil en ving aan het genoemde lied te zingen en zo

²⁸¹ Vlg. Selmer is *de carne* een in de tekst geslopen glosse. De zin verwijst naar het Noachitische verbond: Genesis 9:4. Vgl. ook Handelingen 15:20.

²⁸² In een parallelle episode in *Úi Corra* zijn het er vier. *Máel Dúin* kent twee parallellen: het Eiland met de Vier Hekken en het Eiland van de Lachers.

²⁸³ Vgl. Lukas 22:23.

²⁸⁴ Het is niet bekend wat deze *scalta* (of *calta*) is. Waarschijnlijk een vrucht, maar anderen houden het voor een bloem. Het doet mij denken aan een grapefruit of een watermeloen.

²⁸⁵ D.w.z. de steenworp van een slinger.

²⁸⁶ Psalm 83:8 (= 84:8).

deden zij zonder onderbreking.²⁸⁷ De eerste groep, (die) van de jongens, was (gekleed) in stralendwitte kleren en de tweede groep in lila kleren en de derde groep in lange, purperen gewaden.²⁸⁸

Het was het vierde uur toen ze in de haven van het eiland landden. Toen dan de sext gekomen was, begonnen de groepen tegelijk te zingen: "God zij ons genadig",²⁸⁹ tot aan het eind, en "God, (haast u) tot mijn hulp";²⁹⁰ evenzo ook de derde psalm "Ik heb geloofd"²⁹¹ en een gebed zoals hiervoor; evenzo bij de noon drie andere psalmen: "Uit de diepte"²⁹² en "Zie, hoe goed"²⁹³ en "Loof, Jeruzalem, de Heer".²⁹⁴ En zij zongen bij de vespers "U komt de lofzang toe, God in Sion"²⁹⁵ en "Zegen, mijn ziel, de Heer",²⁹⁶ "Heer, mijn God"²⁹⁷ en de derde psalm "Looft, jongelingen, de Heer"²⁹⁸ en de vijftien gradualen zongen zij zittend.²⁹⁹

Toen ze dan hun gezang helemaal beëindigd hadden, overschaduwde meteen een wolk van wonderbaarlijke helderheid³⁰⁰ dat eiland en ze konden niet zien wat zij tevoren gezien hadden vanwege de dichtheid van de wolk. En toch bleven zij de stemmen van hen die dat lied zonder onderbreking zongen, horen tot aan de lauden. Toen begonnen

²⁸⁷ Deze zg. *laus perennis* werd in de 6e eeuw gepraktiseerd in het Bourgondische klooster St. Maurice-Agaunum (Kant. Wallis, Zwitserland). Zie Warren e.a. 1987², p. xlix. Zie ook noot 33.

²⁸⁸ De meest voor de hand liggende betekenis lijkt mij: wit = onschuld (van de jeugd), lila = kracht (van de volwassenheid), purper = eerbiedwaardigheid (van de ouderdom). Het gebruik van kleuren in de liturgie ontwikkelde zich eerst geleidelijk aan en in de loop van de middeleeuwen. In de Ierse kerk werd paars (purper) gebruikt om altaarkleden te kleuren en was wit de kleur van feesten, met name pasen. Zie Warren e.a. 1987², p. 122-125.

²⁸⁹ Psalm 66:1 (= 67:1).

²⁹⁰ Psalm 69:2 (= 70:2).

²⁹¹ Psalm 115:1 (= 116:1).

²⁹² Psalm 129:1 (= 130:1).

²⁹³ Psalm 132:1 (= 133:1).

²⁹⁴ Psalm 147:1 (= 147:12).

²⁹⁵ Psalm 64:2 (= 65:2).

²⁹⁶ Psalm 102:1 (= 103:1).

²⁹⁷ Psalm 7:2.

²⁹⁸ Psalm 112:1 (=113:1).

²⁹⁹ Gradualen zijn de psalmen die door de voorganger worden gezongen na de schriftlezingen, staande op de trappen voor het altaar, nl. Psalm 119-133 (= 120-134). Merkwaardigerwijs worden ze hier zittend gezongen.

³⁰⁰ Vgl. Mattheus 17:5. Zie ook noot 135.

de groepen te zingen: "Looft de Heer van de hemel",³⁰¹ daarna "Zingt de Heer"³⁰² en als derde "Looft de Heer in zijn heiligdom".³⁰³ Hierna zongen zij twaalf psalmen naar de orde van het psalmboek.

En toen dan de dag angebroken was, werd het eiland niet meer bedekt door de wolk en meteen zongen zij drie psalmen: "Wees mij genadig, God",³⁰⁴ "God, mijn God, voor u waak ik sinds het licht is"³⁰⁵ en "Heer, mijn schuilplaats";³⁰⁶ bij de terts drie andere, en wel "Alle volken"³⁰⁷ en "God, in uw naam"³⁰⁸ en als derde "Het is mij lief, want"³⁰⁹ na het halleluja. Vervolgens offerden zij een onbevlekt lam en allen gingen ter kommunie met de woorden: "Neemt dit heilig lichaam van de Heer en het bloed van de heiland tot uw eeuwige leven."³¹⁰

En toen zo het offer beëindigd was, droegen twee leden van de groep jongemannen een mand vol purperen *scalta* aan en zij zetten die in de boot met de woorden: "Neemt van de vruchten van het Eiland van de Standvastige Mannen en geeft ons onze broeder en vertrekt in vrede." Toen riep Sint Brandaan die broeder bij zich en hij sprak: "Kus je broeders en ga mee met hen die je roepen. Op een goed uur heeft jouw moeder je ontvangen, omdat jij verdiend hebt in zó'n gemeenschap te wonen." En toen hij allen en de heilige vader gekust had, sprak Sint Brandaan tot hem: "Mijn zoon, onthoud hoe groot de weldaden zijn, die God voor jou beschikt in deze wereld. Ga en bid voor ons." Dadelijk volgde hij de twee jongemannen naar hun school.

De eerbiedwaardige vader voer met zijn kameraden uit. Toen dan de noon gekomen was, beval hij zijn broeders hun lichamen te voeden met de *scalta* van het Eiland van de Standvastige Mannen. Toen hij dit gezegd had, nam de man Gods één daarvan. Maar toen hij de grootte ervan zag en dat zij vol was met sap, verbaasde hij zich en hij sprak: "Nooit heb ik zulke grote *scalta* gezien of (ervan) gelezen." Want ze waren allemaal even groot, als een grote bal. Toen

³⁰¹ Psalm 148:1.

³⁰² Psalm 149:1.

³⁰³ Psalm 150:1.

³⁰⁴ Psalm 50:3 (= 51:3), 55:2 (= 56:2), 56:2 (= 57:2).

³⁰⁵ Psalm 63:2.

³⁰⁶ Psalm 89:1 (= 90:1).

³⁰⁷ Psalm 46:2 (= 47:2).

³⁰⁸ Psalm 53:3 (= 54:3).

³⁰⁹ Psalm 114:1 (= 116:1).

³¹⁰ Men schrijft dit - waarschijnlijk oudst nog bestaande - tafellied toe aan Sechnall. In de 7e eeuw werd het al gezongen in het klooster Faremoutiers (Dep. Seine-et-Marne, Frankrijk), wanneer de gemeenschap naar het altaar kwam voor de kommunie.

Sechnall (Secundinus, Seachnall): kerkelijke feestdag 27 november. Leefde in de eerste helft van de 5e eeuw. Zou als assistent van Patrick uit Gallië naar Ierland zijn gekomen en bisschop geweest zijn van Dunslaughlin (Co. Meath, Ierland).

beval de man Gods hem een kruik te brengen en hij perste één ervan uit en haalde er één pond sap uit, dat de heilige vader, het in twaalf onsen verdelend, aan iedereen gaf, ieder een enkel ons.³¹¹ Zo werden de broeders gedurende twaalf dagen gevoed met een *scalta* per dag, terwijl ze steeds de smaak van honing in de mond hielden.³¹²

[Hoofdstuk 18 - Het Eiland van de Druiven]

Toen al heel wat dagen verstreken waren, beval de heilige vader een driedaags vasten. Toen vervolgens de drie dagen voorbijgegaan waren, zie, recht voor de boot vloog een zeer grote vogel, die een twijg van een of andere onbekende boom vasthield,³¹³ aan het uiteinde waarvan een tros wonderbaarlijk rode druiven³¹⁴ hing. Deze tak liet hij uit zijn mond in de schoot van de heilige man vallen. Toen riep Sint Brandaan zijn broeders bij zich en hij sprak: "Ziet de maaltijd die God jullie zond en neemt (die aan)."³¹⁵ En de druiven van die (tros) waren als appels. En deze verdeelde de man Gods onder de broeders, voor elk een druif en zo hadden ze voedsel tot aan de twaalfde dag.

Opnieuw begon de man Gods aan het voornoemde vasten, met zijn broeders. Maar de derde dag zagen zij een eiland niet ver van hen vandaan, dat geheel bedekt was met zeer dicht bebladerde bomen, die in ongelooflijke overvloed van die druivenvruchten droegen, zó dat alle bomen doorbogen tot op de grond, een en al vrucht, een en al kleur. Er was geen enkele onvruchtbare boom en er was geen enkele van een andere soort op datzelfde eiland. Toen landden de broeders in de haven. De man Gods dan stapte uit de boot en begon dat eiland rond te trekken. De geur ervan nu was als de geur van een huis vol granaatappelen. Onderwijl wachtten de broeders in de boot totdat de man Gods naar hen terug zou keren. Intussen blies de wind hun een zeer welriekende geur toe,³¹⁶ zó dat zij in de verleiding kwamen hun vasten te vergeten. De eerbiedwaardige vader nu vond zes overvloedige bronnen met groene kruiden en verschillende wortelen. Hierna keerde hij terug naar zijn broeders, terwijl hij (wat) van de eerste vruchten van het eiland meenam³¹⁷ en hij zei tot hen: "Stapt uit de boot en zet de tent op en laat je sterken door de voortreffelijke vruchten van dit land,³¹⁸ dat God ons toont." Zo voedden ze zich gedurende veertig dagen met de druiven en de kruiden en de wortelen

³¹¹ Waarbij dan drie broeders en één heilige vader buiten de prijzen lijken te vallen.

³¹² Het bijbelse beloofde land vloeide over van melk en honing. Vgl. Exodus 13:5; Numeri 13:27, 14:8, 16:4. Vgl. ook Ezechiël 3:3; Hooglied 4:11 (en daar tegenover Spreuken 5:3!).

³¹³ Vgl. Genesis 8:11.

³¹⁴ Vgl. Numeri 13:23.

³¹⁵ Vgl. I Koningen 17:6.

³¹⁶ Vgl. Exodus 35:8. Vgl. ook Exodus 30:34-38.

³¹⁷ Vgl. Deuteronomium 26:2; Spreuken 3:9.

³¹⁸ Vgl. Jozua 5:11v.

van de bronnen. Na die tijd echter stapten ze in de boot, terwijl ze van de vruchten met zich meenamen zo veel hun boot kon dragen.

[Hoofdstuk 19 - Het gevecht van de vogels]

Toen zij vervolgens instapten, zetten zij in het schip het zeil naar de wind. Terwijl zij voortvoeren, verscheen hun de vogel die griffioen³¹⁹ genoemd wordt, die hen van verre tegemoet vloog. Toen de broeders hem gezien hadden, zeiden ze tot de heilige vader: "Dat beest komt om ons te verslinden!" En de man Gods sprak tot hen: "Vreest niet. God is onze helper,³²⁰ die ons ook ditmaal verdedigt." Hij strekte zijn klauwen uit om de dienaren van God te grijpen. En zie, plotseling kwam de vogel, die hun tevoren de twijg met vruchten had gebracht, in zeer snelle vlucht de griffioen tegemoet. En die (laatste) trachtte meteen die (eerste) te verslinden. Maar die vogel verweerde zich, totdat zij gewonnen en de ogen van de griffioen uitgestoken had. Vervolgens vloog de griffioen de hoogte in, zodat de broeders hem amper konden zien. Maar toch liet de moordenares³²¹ hem niet gaan voor zij hem had omgebracht. En zijn kadaver viel voor de ogen van de broeders naast de boot in zee. De andere vogel dan keerde terug naar haar (verblijf)plaats.

[Hoofdstuk 20 - Het bezoek aan het Eiland van Ailbe]

Sint Brandaan en zijn zeevaarders zagen weinige dagen later het Eiland van de Kommunititeit van Ailbe. En daar vierde hij het kerstfeest met zijn broeders. Toen de dagen van dit feest voorbij waren, reisde de eerbiedwaardige vader, nadat hij en zijn knechten de zegen van de abt ontvangen hadden, gedurende lange tijd de oceaan rond, behalve op de voornoemde feesten, nl. het paasfeest³²² en het kerstfeest. Want dan hield hij rust op de eerder genoemde plaatsen.

[Hoofdstuk 21 - De heldere zee]

Op zekere dag dan, toen Sint Brandaan het feest van de heilige apostel Petrus³²³ gevierd had in zijn boot, ontdekten zij, dat de zee zo helder (was), dat zij al wat zich beneden (hen) bevond, konden zien. Toen zij nu een blik in de diepte wierpen, zagen zij verschillende soorten beesten, die op het zand lagen. Het scheen hun ook toe, dat zij hen met de handen konden aanraken, zó helder was die zee. Want zij waren als kudde die in de weiden liggen. Door hun grote aantal leken ze op een in een kring (staande) school, omdat de kop van de een de staart van de ander raakte.

³¹⁹ Een mythologisch dier, al bekend van Plinius en Solinus. Ook bekend uit de Germaanse mythologie. In Nederland bekend als de Vogel Grijp. Wordt doorgaans afgebeeld met het bovenlijf van een adelaar en het onderlijf van een leeuw.

³²⁰ Psalm 61:9 (= 62:9). Vgl. Psalm 32:20 (= 33:20).

³²¹ Geen vleierende benaming voor een reddende vogel!

³²² De paastijd sluit pinksteren in.

³²³ Dat is 25 januari of 30 juni (Lietzmann e.a. 1984⁴). Hier moet het om 25 januari gaan, omdat deze episode tussen kerst en pasen valt.

De broeders vroegen de eerbiedwaardige vader om zijn mis in stilte te vieren, opdat de beesten het niet zouden horen en zich verheffen om hen achterna te jagen. De heilige vader glimlachte en zei hun: "Ik verbaas mij zeer over jullie dwaasheid. Waarom vrezen jullie die beesten en hebben jullie niet gevreesd voor de verslinder en meester van alle beesten van de zee, terwijl jullie op zijn rug gezeten vele malen psalmen zongen? Ja, jullie hebben zelfs èn hout aangemaakt èn vuur ontstoken èn vlees gekookt. Waarom dan vrezen jullie dan deze (beesten)? Is niet onze Heer Jezus Christus, die alle levende wezens kan vernederen, de God van alle beesten?"

Toen hij dit gezegd had, begon hij te zingen zo hard hij kon. Maar de overigen van de broeders keken steeds naar de beesten. Toen dan de beesten de stem van de zanger gehoord hadden, verhieven ze zich van de bodem en zwommen rondom de boot, zó dat de broeders nergens iets anders konden zien vanwege het grote aantal van de verschillende rondzwemmende (dieren).³²⁴ Toch naderden ze het bootje niet, maar zij zwommen her en der en in een wijde boog, tot de man Gods tenslotte zijn mis had beëindigd. Hierna zwommen alle beesten alsof ze vluchtten over de verschillende paden van de oceaan uit het zicht van de dienaren van God. Sint Brandaan dan kon in acht dagen, hoewel de wind gunstig was en de zeilen gehesen waren, nauwelijks de heldere zee overtrekken.

[Hoofdstuk 22 - De zuil in de zee]

Op zekere dag nu, toen ze de mis gevierd hadden, verscheen hun een zuil in de zee en die scheen niet ver van hen af, maar ze konden hem niet naderen voor (er) drie dagen (om waren). Toen de man Gods dan genaderd was, keek hij naar de top daarvan, maar (die) kon hij in het geheel niet zien, zo hoog was zij. Zij was zelfs hoger dan het luchtruim. Verder was ze geheel bedekt door een wijdmazig net.³²⁵ Het was zo wijdmazig, dat de boot door de openingen ervan heen kon gaan. Zij wisten niet van welke makelij het net was. Het had de kleur van zilver, maar het scheen hun toch harder dan marmer. De zuil was van zeer helder kristal.

Sint Brandaan zei tot zijn broeders: "Haalt de roeiriemen en de mast en de zeilen binnenboord en laat een paar van jullie de draden van het net vastpakken. Want het net overdekte een grote ruimte, aan alle kanten van de zuil ongeveer één mijl en (het strekte zich) even ver (uit) in de diepte. Toen zij dit gedaan hadden, sprak de man Gods tot hen: "Haalt de boot naar binnen door een van de openingen, opdat wij de grootheden van onze schepper nauwkeurig zien." Toen ze naar binnen waren gegaan en ze her en der rondkeken, scheen de zee hun als van glas vanwege de helderheid, zodat ze alles dat zich beneden bevond, konden zien. En ze konden de grondslagen van de zuil bekijken en eveneens de onderrand van het net, dat neerhing op de bodem. Het licht van de zon was binnen (het net) niet minder dan (er) buiten.

³²⁴ Hier valt te denken aan een ontmoeting met walvisachtigen. Zie Severin 1978, p. 139-142. Parallellen in *Máel Dúin*: de Zee van Glas en de Zee van Wolken.

³²⁵ Te denken valt aan een ontmoeting met een ijsberg. Zie Severin 1978, p. 278. Er zijn parallelle episoden in *Máel Dúin* (de Zuil van Zilver) en *Úi Corra*.

Toen mat Sint Brandaan de vier (zijden van) een opening van het net, vier el naar alle kanten.³²⁶ Zo voeren zij dan gedurende een hele dag langs een zijde van die zuil en ondanks de schaduw konden zij de warmte van de zon voelen. Aldus (was het) tot aan de noon. En zo mat de man Gods steeds die ene zijde. Veertienhonderd el was de maat van elk van de vier zijden van die zuil. Zo was de eerbiedwaardige vader gedurende vier dagen bezig tussen de vier hoeken van die toren.

De vierde dag echter vonden zij een beker van dezelfde soort (materiaal) als het net en een schotel van de kleur van de zuil, die in een raam in de zuidelijke zijde van de zuil lagen.³²⁷ En Sint Brandaan pakte het vaatwerk meteen op en zei: "Onze Heer Jezus Christus toont ons dit wonder en gaf mij die twee geschenken, opdat het (wonder) aan velen getoond wordt en zij (het) geloven." Meteen beval de man Gods de broeders het werk voor God te verrichten en daarna hun lichamen te voeden, omdat zij weinig zin hadden gekregen in eten en drinken sinds ze die zuil hadden gezien.

Toen nu die nacht voorbijgegaan was, begonnen de broeders naar het noorden te varen. Toen zij dan door een opening (van het net) gegaan waren, zetten ze de mast op en hesen de zeilen omhoog en een paar van de broeders hielden de draden van het net vast, totdat zij in de boot alles hadden klaargemaakt. Toen zij alles hadden vastgezet, begon een gunstige wind achter hen te blazen, zó dat ze geen werk hadden aan het varen dan alleen de lijnen en het roer vast te houden. Zo werd het bootje gedurende acht dagen in noordelijke richting gevoerd.

[Hoofdstuk 23 - Het Eiland van de Smeden]

Toen dan de acht dagen voorbijgegaan waren, zagen zij niet ver weg een eiland, zeer ruw, rotsachtig en vol ijzerslakken, zonder bomen en kruiden, vol smidswerkplaatsen. De eerbiedwaardige vader sprak tot zijn broeders: "Waarlijk broeders, ik ben (zo) benauwd voor dit eiland, dat ik daar niet op wil gaan of het zelfs maar naderen, maar de wind drijft ons er in rechte lijn heen." Toen ze er nu vlak langs gingen, op een steenworp afstand, hoorden ze het geluid van blazende balgen, als van donderslagen en het slaan van hamers op ijzer en aambeelden. Toen hij dit gehoord had, wapende de heilige vader zich met het teken van de Heer in vier richtingen³²⁸ en hij zei: "Here Jezus Christus, bevrijd ons van dit eiland."

Toen de man Gods de woorden beëindigd had, zie, één van de bewoners van dat eiland kwam naar buiten alsof hij iets te doen had. Hij was bijzonder ruigbehaard en tegelijk vol vuur en vol duisternis. Toen hij nu de knechten van Christus vlak langs dat eiland voorbij had zien gaan, keerde hij terug in zijn werkplaats. De man Gods wapende zich weer en sprak tot de broeders: "Kinderen, hijst de zeilen nog hoger en roeit tegelijk zo snel mogelijk en laten wij dit

³²⁶ De bewoordingen herinneren aan Ezechiël 40 en 41, m.n. 40:5v. Vgl. ook Openbaring 21:15vv. Vanwege deze bijbelse reminiscenties ligt het voor de hand bij el te denken aan de bijbelse lengtemaat - ca. 50 cm - maar de verteller kan evengoed de middeleeuwse lengtemaat in gedachten gehad hebben, die regionaal nogal verschilde, maar doorgaans 2.5 voet mat - ca. 65-70 centimeter.

³²⁷ Zie noot 247.

³²⁸ Brandaan bekruipt zich dus.

eiland ontvluchten." Nauwelijks had hij het gezegd, of, zie, die barbaar snelde naar de kust aan hun kant, terwijl hij in zijn hand een tang droeg met een vurige klont ijzerslakken van geweldige omvang en hitte. En meteen wierp hij die klont over de knechten van Christus heen, maar hij schaadde hen niet. Want hij vloog ongeveer een stadie³²⁹ aan hen voorbij. En waar hij in zee viel, begon het te zieden alsof daar een vulkaan was uitgebarsten en rook steeg op uit de zee als uit een vurige oven.

Maar toen de man Gods ongeveer een mijl gevorderd was vanaf de plaats waar de klont was neergekomen, snelden allen die op dat eiland waren naar de kust, terwijl ieder afzonderlijk een klont droeg. Sommigen wierpen hun klonten achter de knechten van Christus aan in zee en de een na de ander wierp zijn klont, terwijl ze steeds naar hun werkplaatsen terugkeerden en zij staken die aan en tegelijk leek het alsof dat hele eiland brandde als één oven en de zee kookte zoals een ketel vol vlees kookt wanneer die goed door het vuur verhit wordt. En zij hoorden de hele dag een ontzaglijk gehuil vanaf dat eiland. Zelfs toen ze het niet (meer) konden zien, bereikte het gehuil van de bewoners daarvan nog hun oren en een ontzaglijke stank hun neusgaten.³³⁰ Toen sterkte de heilige vader zijn monniken met de woorden: "O soldaten van Christus, laat je sterken door een oprecht geloof en door geestelijke wapens, want wij zijn in de nabijheid van de hel. Daarom, waakt en weest moedig."³³¹

[Hoofdstuk 24 - De dood van een monnik]

De volgende dag verscheen hun een hoge berg in de oceaan, niet ver naar het noorden, als in dunne nevels (gehuld), maar hij rookte sterk aan de top. En meteen dreef de wind hen in zeer snelle vaart naar de kust van dat eiland totdat de boot niet ver van het land vastliep. De oever nu was zo hoog, dat zij de bovenkant nauwelijks konden zien en (hij was) gitzwart van kleur en wonderbaarlijk recht, als een muur.

Eén dan, die overgebleven was van de drie broeders die Sint Brandaan achterna waren gekomen uit zijn klooster, sprong uit de boot en begon naar de onderrand van de oever te waden. En hij begon te roepen: "Wee mij, vader abt, ik word van jullie weggeroofd en ik heb niet de kracht om naar jullie toe te komen." De broeders stuurden de boot ijlings van het land af en riepen tot de Heer: "Ontferm u over ons, Heer, ontferm u over ons." En de eerbiedwaardige vader nu aanschouwde met zijn metgezellen hoe die ongelukkige door een menigte duivels werd weggeleid om gefolterd te worden en hoe hij in brand vloog tussen hen in en hij zei: "Wee jij, mijn zoon, dat jij (al) bij je leven je de schuld van zo'n einde op de hals gehaald hebt."

Opnieuw nam een gunstige wind hen snel mee in zuidelijke richting. Toen ze echter van verre omkeken naar dat eiland, zagen zij, dat de berg niet meer bedekt was door rook, maar vlammen

³²⁹ Ongeveer 185 meter. Zie noot 234.

³³⁰ Deze episode lijkt de ervaringen met vulkanische activiteit te weerspiegelen. Zie Severin 1978, p. 162-168, 278. Vgl. Bartoli 1990, p.78. Daarnaast herinnert zij aan de klassieke cycloop en de smeden uit de Germaanse mythologie (Siegfried, Wieland, Asprian). Er is een parallel in *Máel Dúin* (het Eiland van de Woeste Smeden).

³³¹ Vgl. Mattheus 26:41; Markus 13:33, 14:38; I Korinthe 16:13.

uitspuwde tot aan het hemelgewelf en die vlammen weer naar zich terug zoog, zó dat de hele berg, tot in de zee, één brandstapel leek.

[Hoofdstuk 25 - Judas Iskariot]

Toen dan Sint Brandaan gedurende zeven dagen in zuidelijke richting was gevaren, verscheen hun in zee een gestalte als van een mens, zittend op een rots met voor hem een doek die vanuit de verte de grootte van een korte mantel (leek te hebben) en die tussen twee ijzere vorken hing en hij werd door de golven heen en weer geschud, zoals met een bootje gebeurt, wanneer dat door een orkaan wordt belaagd. Sommigen van de broeders zeiden, dat het een vogel was, anderen meenden een boot. Toen de man Gods hen zo onder elkaar had horen overleggen, sprak hij: "Houdt op met ruziën. Stuur de boot naar die plaats toe."

Toen dan de man Gods tot daar was genaderd, bleven de golven rondom staan alsof ze gestold waren en ze vonden een mens, ruwbehaard en misvormd, die op een rots zat en wanneer de golven van alle kanten op hem aanstormden, geselden ze hem tot aan zijn kruin en wanneer ze terugvloeden bleek die rots, waarop die ongelukkige zat, kaal. Bovendien blies de wind de lap die voor hem hing, soms van hem af, maar dan weer sloeg hij hem tegen de ogen en het voorhoofd.

De gelukzalige Brandaan begon hem te ondervragen wie hij was, om welke misdaad hij daar geplaatst was, of welke verdienste hij had, dat hij aan zó'n straf was onderworpen. En hij zei tot hem: "Ik ben de allerongelukkigste Judas en de allerslechtste handelaar.³³² Niet uit verdienste bezit ik deze plek, maar dankzij de onuitsprekelijke barmhartigheid van Jezus Christus. Mij wordt deze plaats niet als bestraffing toegedeeld, maar als (teken van) de zachtmoedigheid van de verlosser, ter ere van de opstanding van de Heer." Want het was toen zondag. "Want wanneer ik hier zit, komt het mij voor alsof ik in een heerlijk paradijs ben, vanwege mijn vrees voor de pijningingen die mij deze avond te wachten staan. Want ik brand als een massa vloeibaar lood in een pot, dag en nacht, in het midden van de berg die jullie gezien hebben. Daar woont de leviathan³³³ met zijn trawanten. Daar was ik toen hij jullie broeder opslokte en daarover was de hel verheugd, zodat hij ontzaglijke vlammen naar buiten wierp en zo doet hij steeds wanneer hij de zielen van goddelozen verslindt. Maar ik krijg hier iedere zondag mijn adempauze, van de avond tot de avond³³⁴ en van het kerstfeest tot aan epifanie en van het paasfeest tot aan pinksteren en op Marialichtmis en Mariahemelvaart.³³⁵ Ervoor en erna word ik gefolterd in de diepte van de hel

³³² Voor zijn verraad kreeg hij immers geld: Mattheus 26:15v.

³³³ De leviathan is een veelkoppig, kronkelend en alles verslindend zeemonster uit (o.a.) de Babylonische en Ugaritische mythologie. In de bijbel is hij de belichaming van het kwaad. Psalm 73:14 (= 74:14), 103:26 (= 104:26); Jesaja 27:1; Openbaring 11:7, 12:3v, 13:1vv. Vgl. ook noot 212.

³³⁴ Een etmaal begon en eindigde met de avond. Vgl. Mönnich 1962, p. 70, noot *.

³³⁵ Deze feesten behoren tot de oudste Mariafeesten, die al in de 4e eeuw in de oosterse kerk werden gevierd en vanaf de 2e helft van de 7e eeuw ook in het westen populair werden. Marialichtmis werd in de middeleeuwen (wordt vervolgd...)

met Herodes en Pilatus en Annas en Kajafas.³³⁶ Daarom bezweer ik jullie bij de verlosser van de wereld, dat jullie je verwaardigt ervoor te pleiten bij de Heer Jezus Christus, dat ik de gelegenheid krijg hier tot zonsopgang morgen te blijven, opdat de duivels mij niet bij jullie komst folteren en wegvoeren naar het kwade erfdeel dat ik mij heb verworven met mijn kwade koopsom." En Sint Brandaan sprak tot hem: "De wil van de Heer geschiede. Deze nacht zul je geen prooi van de duivels zijn, tot aan de morgen."

Opnieuw ondervroeg de man Gods hem met de woorden: "Wat betekent die lap?" En hij sprak tot hem: "Deze lap gaf ik aan een melaatse toen ik kamerheer van de Heer was."³³⁷ Maar ik heb echter weggegeven wat niet van mij was. Want het was van de Heer en zijn broeders. Daarom heb ik er geen enkel gemak van, maar eerder hinder. De ijzeren vorken dan, waaraan de lap hangt, die gaf ik aan de priesters van de tempel om hun ketels te dragen. De rots waarop ik zit, die legde ik in de goot op de openbare weg onder de voeten van de voorbijgangers voordat ik leerling van de Heer werd."³³⁸

Toen dan het avondlijk uur de zee verduisterd had, zie, een ontelbare menigte duivels bedekte het zeeoppervlak overal rondom, terwijl ze hun stem verhieven en zeiden: "Ga weg van ons, man Gods, want wij kunnen niet naderen tot onze metgezel totdat jij van hem weggaat en wij durven het gezicht van onze vorst niet te zien, totdat wij hem zijn vriend teruggeven. Jij hebt ons echter onze prooi afgenomen. Bescherm hem deze nacht niet." En de man Gods sprak tot hen: "Niet ik bescherm (hem), maar de Heer Jezus Christus heeft hem toegestaan deze nacht hier te blijven tot de morgen." En de duivels spraken tot hem: "Hoe kun jij de naam van God aanroepen over hem, terwijl hij zelf de verrader van de Heer is?" En de man Gods zei tot hen: "Ik beveel jullie in de naam van onze Heer Jezus Christus, dat jullie hem niets kwaads doen tot de morgen."

Nadat aldus die nacht voorbijgegaan was, bij het krieken van de dag, terwijl de man Gods op weg begon te gaan, zie, een oneindige menigte duivels bedekte de rand van de afgrond,³³⁹ terwijl ze afgrijpselijke geluiden uitstootten en zeiden: "O man Gods, vervloekt (zij) jouw komen en jouw gaan,"³⁴⁰ want vorst heeft ons deze nacht gegeseld met de gemeenste zwepen omdat wij hem die vervloekte gevangene niet

³³⁵ (...vervolg)

geviert op de laatste zondag van de kerstkring (tegenwoordig op 2 februari). Mariahemelvaart valt op 15 augustus. De bij deze feesten horende kerkelijke leerstukken kwamen er pas in de 19e en 20e eeuw.

³³⁶ De wereldlijke overheid - Herodes en Pilatus - en de kerkelijke - Annas en Kajafas - in het proces tegen Jezus.

³³⁷ Judas wordt op middeleeuwse wijze ingedeeld bij het huishouden van de Heer, als bediende (*camerarius*).

³³⁸ Het is onduidelijk waar de schrijver deze beschrijving van Judas vandaan heeft. Wat Judas precies met het rotsblok placht te doen, valt uit het verhaal ook niet op te maken. De interpretatie *stepping stone* die hier gegeven wordt, hoeft niet de enig juiste te zijn. Vgl. Klauck 1987. Vgl. noot 157.

³³⁹ Ze komen, in dit oude wereldbeeld, letterlijk over de rand van de (platte!) aarde uit de afgrond omhoog kruipen. Vgl. noot 218.

³⁴⁰ Vgl. Deuteronomium 28:19; Psalm 120:8 (= 121:8).

gebracht hebben." En de man Gods sprak tot hen: "Jullie vervloeking raakt ons niet, maar jullie zelf. Want wie jullie vervloeken, die is gezegend en wie jullie zegenen, die is vervloekt."³⁴¹ En de duivels antwoordden hem: "Dubbele straffen zal de ongelukkige Judas in de (komende) zes dagen ondergaan, omdat jij hem beschermd hebt in de afgelopen nacht." En de eerbiedwaardige vader zei tot hen: "Daartoe hebben jullie de macht niet, noch jullie vorst, maar de macht zal aan God zijn."³⁴² En hier voegde hij nog aan toe: "Ik beveel jullie en ook jullie vorst, in de naam van onze Heer Jezus Christus, dat jullie hem geen ergere pijnigingen toebrengen dan voorheen." En zij antwoordden hem: "Ben jij soms de Heer van alle dingen, dat wij jouw woorden zouden gehoorzamen?" En de man Gods sprak tot hen: "Ik ben zijn dienaar en al wat ik beveel, (beveel ik) in zijn naam en daartoe heb ik ambtshalve de bevoegdheid in die zaken, die hij mij overlaat."³⁴³ En zo volgden zij³⁴⁴ hem, totdat zij³⁴⁵ Judas niet meer konden zien. (Toen) keerden ook de duivels terug en zij tilden de ongelukkige ziel op, tussen hen in, met grote onstuimigheid en (onder) gehuil.

[Hoofdstuk 26 - Paulus de Kluizenaar]

Sint Brandaan nu voer met zijn medestrijders in zuidelijke richting, God in alles verheerlijkend. De derde dag dan verscheen hun een klein eiland, op enige afstand, in zuidelijke richting. Toen de broeders echter harder waren gaan roeien en zij dat eiland genaderd waren, sprak Sint Brandaan tot hen: "Mannenbroeders, vermoet jullie lichamen niet overmatig. Jullie hebben het immers al zwaar genoeg. Sinds wij uit ons vaderland zijn vertrokken is reeds zeven jaar verlopen tot aan het paasfeest dat snel zal komen. En nu zullen jullie Paulus de Kluizenaar³⁴⁶ zien, een op het geestelijke gericht man, die zonder enig voedsel al gedurende zestig jaar op dit

³⁴¹ Want in de onderwereld is alles precies andersom als in de wereld van de mensen. Vgl. Genesis 12:3. Vgl. ook Lukas 6:28; Romeinen 12:14; I Korinthe 4:12; I Petrus 3:9.

³⁴² Vgl. Mattheus 28:18.

³⁴³ Vlg. Selmer (1959, p. 97, noot x) is deze zin verminkt en luidde hij oorspronkelijk waarschijnlijk: "Ik ben zijn dienaar en al wat ik in zijn naam beveel zal gerechtigd zijn; ik heb de ambtelijke bevoegdheid die hij mij verleent."

³⁴⁴ Nl. de duivels.

³⁴⁵ Nl. Brandaan en zijn broeders.

³⁴⁶ Dit is de Ierse versie van de gelijknamige Egyptische asceet. Paulus de Kluizenaar: kerkelijke feestdag 15 januari. Geb. ca. 230, overl. 342. Vluchtte de woestijn bij Thebe in om aan de vervolgingen onder keizer Decius te ontkomen en bleef daar definitief. Hij zou negentig jaar als heremiet geleefd hebben en hij wordt, ter onderscheiding van gelijknamige heremieten, wel *primus eremita* genoemd. Hij wordt meestal afgebeeld gekleed in bladeren of dierevellen en met een vogel die hem eten brengt of een leeuw die zijn graf graaft. Hiëronymus beschreef zijn leven in *Vita Sancti Pauli primi eremita* (ca. 375). Tekst: Migne, 23, kol. 17-28 (Parijs 1883).

Er is een parallel in *Máel Dúin* (de Kluizenaar van Tory).

eiland vertoeft. Maar de dertig jaar daarvoor kreeg hij voedsel van een of ander beest."

Maar toen zij de kust genaderd waren, konden zij in het geheel geen toegang ontdekken vanwege de hoogte van die kust. En dat eiland was klein en vrijwel rond, ongeveer één stadie groot. Er lag geen korrel aarde bovenop, maar het bleek een kale rots (te zijn), als een keisteen. Het was even lang als breed en net zo hoog.³⁴⁷ Maar toen zij dan al roeiend het eiland gerond hadden, vonden zij een haven, zo nauw dat die de steven van de boot nauwelijks bevatten kon en een landingsplaats die zeer moeilijk was om te landen. Toen zei Sint Brandaan tot zijn broeders: "Wacht hier af totdat ik bij jullie terug ben."³⁴⁸ Want jullie mogen (dit eiland) niet betreden zonder toestemming van de man Gods die op deze plaats vertoeft."

Toen de eerbiedwaardige vader dan de top van dat eiland had bereikt, zag hij twee spelonken met de openingen naar elkaar toe, in de flank van het eiland aan de oostzijde en een heel kleine bron, zo rond als een schotel, die opwelde uit de rots³⁴⁹ voor de opening van de spelonk waar de soldaat van Christus woonde. En waar die bron opwelde, nam de rots haar meteen weer in zich op. Toen dan Sint Brandaan de opening van de ene spelonk genaderd was, kwam uit de andere een oude man naar buiten hem tegemoet en hij zei: "Zie hoe goed en hoe vreugdevol (is het) dat broederstesamen wonen."³⁵⁰ Toen hij dit gezegd had, beval hij Sint Brandaan alle broeders op te dragen uit de boot te komen. Toen zij elkaar kusten en gingen zitten, noemde hij ieder bij zijn naam. En toen de broeders dit gehoord hadden, verwonderden zij zich zeer, niet alleen over zijn profetische gave, maar ook over zijn uiterlijk. Want hij was geheel bedekt met zijn hoofdharen en baard en andere haren tot aan zijn voeten en zij waren wit als sneeuw vanwege zijn zeer hoge ouderdom.³⁵¹ Slechts zijn gezicht en ogen waren zichtbaar. Geen andere kleding had hij aan dan de haren die op zijn lichaam groeiden. Sint Brandaan dan werd, toen hij dit gezien had, bedroefd in zijn hart en hij zei: "Wee mij, die een monnikspij draag en die velen onder mij heb van dezelfde professie, nu ik een mens van vlees (en bloed) in engelenstaat zie, die er nog onaangetast door lichamelijke zwakheden bij zit." En de man Gods sprak tot hem: "Eerbiedwaardige vader, welke grote en bijzondere wonderen heeft God jou getoond, die hij aan geen enkele heilige vader heeft laten zien. En jý zegt in je hart, dat je niet waardig bent een monnikspij te dragen, terwijl je groter bent dan een monnik. Een monnik immers teert op het werk van zijn handen en wordt (erdoor) gekleed. Maar God heeft op zijn geheimzinnige wijze gedurende zeven jaar jou en jouw kommunititeit

³⁴⁷ Dit zijn ideaalafmetingen. Vgl. Ezechiël 41:4; Openbaring 21:16.

³⁴⁸ Exodus 24:14.

³⁴⁹ Water uit de rots is een typisch woestijnverschijnsel. Zie Exodus 17:6; Deuteronomium 8:15; Psalm 77:20 (= 78:20), 104:41 (= 105:41). Latere tradities brachten het in verband met het nieuwe Jeruzalem: Ezechiël 47:1v; Openbaring 22:1v.

³⁵⁰ Psalm 132:1 (= 133:1).

³⁵¹ Het motief van de naakte heremiet, gekleed in zijn eigen haar, symboliseert de paradijselijke staat waarin hij verkeert. Zie Elliott 1987, p. 53. Vgl. noot 128.

gevoed en gekleed. Maar ik, ellendige, zit als een vogel op deze rots, naakt op mijn haren na."

Toen ondervroeg Sint Brandaan hem over zijn komst en waar hij vandaan kwam en hoe lang hij daar zo'n leven verduurd had. En hij antwoordde hem: "Ik ben opgevoed in het klooster van Sint Patrick gedurende vijftig jaar³⁵² en ik bewaakte de begraafplaats van de broeders. Op zekere dag, toen mijn deken³⁵³ mij de plaats voor een graf aangewezen had om een overledene te begraven, verscheen mij een onbekende oude man, die mij zei: 'Broeder maak daar geen kuil, want het is het graf van iemand anders.' En ik zei tot hem: 'Vader, wie ben je?' En hij sprak: 'Waarom herken je me niet? Ben ik niet jouw abt?' En ik zei tot hem: 'Sint Patrick (is) mijn abt.' En hij antwoordde: 'Ik ben het.³⁵⁴ Want gisteren ben ik heengegaan uit deze wereld. Dat is de plaats van mijn graf. Maak hier het graf van onze broeder en zeg niemand wat ik jou gezegd heb. En vertrek morgen naar de oever van de zee en je zult daar een bootje vinden, waar je in zult gaan en dat jou zal brengen naar de plaats waar jij de dag van jouw dood zult afwachten.'

's Morgens vroeg dan ben ik volgens het bevel van de heilige vader vertrokken naar de kust en ik vond (het) zoals hij mij voorszegd had. Toen ik dan in het bootje gestapt was, voer ik drie dagen en drie nachten door. Toen die voorbij gegaan waren, liet ik de boot gaan waarheen de wind hem maar wilde sturen. Vervolgens verscheen mij op de zevende dag deze rots, die ik meteen betreden heb na het bootje te hebben laten gaan en het met mijn voet weggeschopt te hebben, opdat het terug zou gaan naar waar het vandaan gekomen was. Ik zag het ijlings met snelle vaart de golven doorklieven over het zeeoppervlak om naar zijn vaderland terug te keren. Ik echter bleef hier. Omtrent de noon bracht een zeeotter mij een middagmaal uit zee, en wel één vis in zijn bek en een bundeltje twijgen om vuur te maken tussen zijn beide voorpoten, terwijl hij op zijn achterpoten liep. Toen hij de vis en de takjes voor mij had gelegd, keerde hij terug naar waar hij vandaan gekomen was. Ik dan maakte, door met ijzer op de rots te slaan, een vuurtje met de takjes en bereidde mij een maal van die vis. Zo heeft gedurende dertig jaar diezelfde dienaar diezelfde spijs, nl. één vis voor drie dagen, gebracht. Een derde deel van de vis dan at ik elke dag en door de genade van God had ik geen dorst, daar er op zondag een beetje water uit die rots vloeide, waarvan ik kon drinken en mijn kruik vullen om mijn handen te wassen. En na dertig jaar vond ik ook die twee spelonken en deze bron. Daarvan leef ik en sindsdien heb ik zestig jaar geleefd zonder enige andere voeding dan van deze bron. Want ik ben negentig jaar op dit eiland, dertig jaar gevoed met vissen en zestig jaar gelaafd door deze bron en vijftig jaar woonde ik in mijn vaderland. Alle jaren van mijn leven tot nu toe tellen honderveertig.³⁵⁵ En hier moet ik nu, zoals mij is beloofd, in dit vlees de dag van het oordeel

³⁵² Vlg. handschrift H (Codex Pal. lat. 217, Vaticaanse Bibliotheek te Rome) veertig jaar.

³⁵³ Vgl. *Regula Benedicti* xxi.

³⁵⁴ Johannes 18:4vv.

³⁵⁵ Paulus zou dus direkt na zijn geboorte in het klooster gebracht zijn. Dit fenomeen (*oblatio*) was in de Iroschotse kerk wijdverbreid. Willibrord werd bv. als zesjarige naar het klooster Ripon gebracht. Zie Weiler 1989, p. 82v; Jelsma 1990, p. 22v.

afwachten. Gaat dan verder naar jullie vaderland en neemt volle kruiken uit die bron met jullie mee. Want dat zullen jullie nodig hebben, daar jullie nog een reis van veertig dagen rest, en wel tot aan stille zaterdag. Jullie zullen dan stille zaterdag en de paaswake en de paasdagen vieren waar jullie ze gevierd hebben gedurende zes jaar en daarna, nadat jullie de zegen van jullie verzorger ontvangen zult hebben, zullen jullie afreizen naar het Beloofde Land van de Heiligen en daar zullen jullie veertig dagen verblijven³⁵⁶ en daarna zal de God van jullie vadersen jullie gezond en ongedeerd naar het land van jullie geboorte leiden."

[Hoofdstuk 27 - Het vieren van de feesten]

Dus begonnen Sint Brandaan en zijn broeders, nadat ze de zegen van de man Gods ontvangen hadden, naar het zuiden te varen gedurende de hele veertigdagentijd en hun bootje werd her en der heengevoerd en zij hadden als voedsel slechts het water dat zij meegenomen hadden van het eiland van de man Gods. Om de drie dagen voedden ze zich, ze hadden geen honger of dorst en bleven allen voortdurend verheugd.

Toen kwamen ze, zoals de man Gods voorzegd had, bij het eiland van de verzorger, op stille zaterdag. En toen zij bij de haven kwamen, snelde hij hun met grote blijdschap tegemoet en hij tilde allen eigenhandig uit de boot. Toen dan het goddelijk officium van de heilige dag was volbracht, diende hij voor hen een maaltijd op. Toen het dan tenslotte avond was geworden, stapten zij in het bootje en die man (ging) met hen (mee).

Toen zij dan uitgevaren waren, vonden zij meteen het (zee)monster op zijn gewone plaats en de hele nacht zongen ze daar God lof en (vierden) missen in de morgen.³⁵⁷ Toen zij dan de mis beëindigd hadden, begon Jasconius zijns weegs te gaan en alle broeders die bij Sint Brandaan waren, begonnen te roepen: "Hoor ons, God, onze redder, (onze) hoop tot aan alle einden van de aarde en ver weg op zee."³⁵⁸ Sint Brandaan sterkte zijn broeders met de woorden: "Weest niet bang. Want jullie zal niets kwaads gebeuren, maar hulp voor onze reis is ophanden." In rechte lijn ging het (zee)monster voort tot aan de kust van het Eiland van de Vogels. En daar hielden ze zich op tot aan de zondag na pinksteren.

Toen de tijd van de plechtigheden al voorbijgegaan was, zei de verzorger, die bij hen was, tot Sint Brandaan: "Gaat in het bootje en vult de waterzakken uit die bron. Want deze keer zal ik jullie metgezel en leidsman zijn op jullie reis. Zonder mij zullen jullie het Beloofde Land van de Heiligen niet kunnen vinden." Toen zij nu in de boot stapten, zeiden alle vogels die op dat eiland waren als met één stem: "De God van ons heil geve jullie een voorspoedige reis."

³⁵⁶ Dat is tot aan hemelvaart.

³⁵⁷ Zie noot 34 en 211.

³⁵⁸ Psalm 64:6 (= 65:6). Zie noot 232.

[Hoofdstuk 28 - Het Beloofde Land van de Heiligen]

Sint Brandaan en zij die met hem waren voeren naar het eiland van de verzorger en hijzelf met hen, en daar namen zij voorraden voor veertig dagen in. Zij voeren veertig dagen in oostelijke richting. Vervolgens ging hun verzorger zelf hen voor en hij gidste hun reis. Toen dan de veertig dagen voorbij waren, bedekte bij het vallen van de avond een grote nevel hen, zó dat de een de ander nauwelijks kon zien. De verzorger dan sprak tot Sint Brandaan: "Weet je welke nevel dat is?" Sint Brandaan sprak: "Welke is dat dan?" Toen sprak hij: "Die nevel omringt dat eiland dat jullie zeven jaar gezocht hebben." Na de tijd van één uur omstraalde hen weer een ontzaglijk licht en de boot liep vast op de kust.

Toen zij vervolgens uit de boot stapten, zagen zij een land, dat wijds en vol vruchtdragende bomen was,³⁵⁹ zoals in de herfst. Toen zij dat land rondtrokken, kwam er geen nacht over hen. Zij namen van de vruchten zo veel zij wilden en zij dronken uit de bronnen en zo doorkruisten zij gedurende veertig dagen het hele land en zij konden het einde ervan niet vinden. Op zekere dag dan vonden zij een grote rivier die midden over het eiland stroomde.³⁶⁰ Toen sprak Sint Brandaan tot zijn broeders: "Die rivier kunnen wij niet oversteken en wij kennen de omvang van dit land niet." Terwijl zij dit bij zichzelf overwogen, zie, een jongeman snelde hun tegemoet en terwijl hij hen met grote blijdschap kustte, noemde hij ieder bij zijn naam en hij zei: "Gelukkig wie in jouw huis wonen."³⁶¹ Van geslacht tot geslacht zullen zij jou loven."

Toen hij dit gezegd had, sprak hij tot Sint Brandaan: "Zie, het land dat jij gezocht hebt gedurende zo'n lange tijd. Daarom kon je dat niet meteen vinden, omdat God jou zijn verschillende geheimen in de grote oceaan wilde tonen. Keer dan terug naar je geboorteland en neem van de vruchten van dit land en van de kostbare stenen³⁶² zo veel mee als jouw bootje kan bevatten. Want de dagen van jouw laatste reis naderen, dat jij zal rusten bij je vaderen. Na verloop van lange tijd dan zal dit land getoond worden aan hen die na jullie komen, wanneer de vervolging van de christenen gekomen zal zijn. Die rivier die jullie zien, verdeelt dit eiland. Zoals het jullie nu verschijnt, met rijpe vruchten, zo blijft het altijd, zonder enige nachtelijke duisternis. Want het licht ervan is Christus."³⁶³

Toen dan, nadat zij van de vruchten van het land genomen hadden³⁶⁴ en allerlei soorten stenen en zij de gezegende verzorger en de jongeman hadden laten gaan, stapte Sint Brandaan met zijn broeders in het bootje en hij begon te varen, midden door de nevel. En toen ze er door heen waren gegaan, kwamen zij bij het eiland, dat het Verrukkelijke Eiland heet. En daar ondervonden zij een drietal dagen gastvrijheid en na de zegen ontvangen te hebben, keerde Sint Brandaan langs een rechte weg terug naar zijn (woon)plaats.

³⁵⁹ Vgl. Openbaring 22:2.

³⁶⁰ Vgl. Openbaring 22:1v.

³⁶¹ Psalm 83:5 (= 84:5).

³⁶² Vgl. Genesis 2:11v; Openbaring 21:18-21.

³⁶³ Vgl. Openbaring 21:23.

³⁶⁴ Vgl. Jozua 5:11.

[Hoofdstuk 29 - Sint Brandaans terugkeer en dood]³⁶⁵

De broeders dan ontvingen hem met vele gelukwensen, terwijl ze God verheerlijkten, die niet wilde dat zij beroofd bleven van de aanblik van hun zo beminnenswaardige abt, door wiens afwezigheid zij zo lang verweesd geweest waren. Toen vertelde die gelukzalige man, terwijl hij hen prees voor hun liefde, alles waarvan hij zich herinnerde dat het was voorgevallen onderweg en welke grote wonderen God zich had verwaardigd hem te tonen. Tenslotte maakte hij ook zijn snel naderende dood bekend, als een vaststaande zaak, overeenkomstig de voorspelling van de jongeman in het Beloofde Land van de Heiligen. De afloop van de zaak bewees zijn gelijk, want na een korte tussentijd, nadat hij voor alles na hem goede regelingen had getroffen en gesterkt was door de goddelijke sakramenten, ging hij, in de handen van zijn leerlingen, eervol heen naar zijn Heer, aan wie de eer en de glorie zij in de eeuwen der eeuwen. Amen.

HIER EINDIGT HET.

³⁶⁵ Dit slothoofdstuk, het zg. lange slot, ontbreekt in vier van de achttien handschriften, waarop Selmer's tekstuitgave is gebaseerd. In een vijfde handschrift is het niet te vinden, omdat daarvan enkele bladen verloren zijn gegaan. Vlg. Selmer heeft ongeveer de helft van de door hem bestudeerde (honderdtwintig) handschriften een lang slot en moeten er al in een vroeg stadium twee groepen teksten, herkenbaar aan hun lange of korte slot, zijn ontstaan. Mogelijk hield dit verband met de wens het verhaal al dan niet in te kunnen passen in *Vita Brendani*.

LITERATUUR

De met een * gemerkte publikaties bevatten tekstuitgaven, vertalingen of fascimiles van bronnenmateriaal, al dan niet als bijlage bij een bredere studie.

- * ANDERSON, A.O., M.O. ANDERSON, *Adomnan's Life of Columba*. Edited with translation and notes; London 1961
- ANDERSON, W., *Dante the maker*; London [etc.] 1980
- ANGENENDT, A., 'Die Irische Peregrinatio und ihre Auswirkungen auf dem Kontinent vor dem Jahre 800'; in H.LÖWE (ed.), *Die Iren und Europa im früheren Mittelalter*. Dl. 1; Stuttgart 1982, p. 52-79
- ANGENENDT, A., *Monachi peregrini*. Studien zu Pirmin und den monastischen Vorstellungen des frühen Mittelalters; München 1972
- * ARNOLD, M., *Poems*. Introduction by R.A. SCOTT-JAMES; London [etc.] rev. ed. 1944 (Everyman's Library 334)
- BACKHOUSE, J., *The Lindisfarne gospels*; Oxford 1991⁴
- BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J.N., C.C. DE BRUIN, *Handboek der kerkgeschiedenis*. 2: De middeleeuwen; Leeuwarden 1980⁵
- BAKKER, N., *Eiland van heiligen en geleerden*. De Iers-Christelijke kerk in de vroege middeleeuwen; Goes 1990
- BAL, M., *Death and dissymmetry*. The politics of coherence in the Book of Judges; Chicago [etc.] 1988
- BAL, M., *De theorie van vertellen en verhalen*. Inleiding in de narratologie; Muiderberg 1990⁵
- * BÄLZ, M., *Die m[ittelle]n[glische] Brendanlegende des Gloucesterlegendaris*. Kritisch herausgegeben mit Einleitung; Berlin 1909 [diss.]
- * BARTELINK, G.J.M., P. CITATI, S. LILLA, C. MOHRMANN, *Vita di Antonio*. Testo critico e commento. Traduzione. Introduzione; z.p. 1974 (Vite Dei Santi 1)
- BARTOLI, R.A., *La Navigatio Sancti Brendani e la sua fortuna nella cultura romanza dell' eta' di mezzo*; Padua 1990 [diss.]
- BAUM, P.F., 'Judas' sunday rest'; in *Modern Language Review* 18 (1923) 168-182
- * BAUMHAUER, O., J. BENDIXEN, T.G. PFUND, B. NAGEL, *Hrotsvit von Gandersheim: Sämtliche Dichtungen*; München 1966 (Die Fundgrube 19)
- * BELLEMANS, A.T.W., *De Reis van Sente Brandane*. Naar den Comburgschen tekst uitgegeven met inleiding, aantekeningen en bibliographie; Antwerpen 1942
- * BENZ, R., *Sanct Brandans Meerfahrt*. Das Volksbuch. Mit einer Einleitung von KARL VON BALTZ; Dornach 1983² [herdr. van: Jena 1927]
- BERSCHIN, W., *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter*. 2 dln.; Stuttgart 1986vv (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 8-9)
- * *Biblia Sacra iuxta vulgatem versionem*. Adiuvantibus BONIFATIO FISCHER OSB, IOHANNE GRIBOMONT OSB, H.F.D. SPARKS, W. THIELE, recensuit et brevi apparatu instruxit ROBERTUS WEBER OSB. 2 dln.; Stuttgart 1969
- * BIEGEL, P., *Anderland*. Een Brandaan-mythe; Haarlem 1990
- * BIEGEL, P., *Het eiland daarginds*; Amsterdam 1989 (Kinderboekenweekgeschenk 1989)
- BIELER, L., *Ireland: the harbinger of the Middle Ages*; London 1963
- BIELER, L., [bespreking van Selmer's *Navigatio*-editie]; in *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 72 (1961) 164-169
- BIELER, L., 'Two observations concerning the *Navigatio Brendani*'; in *Celtica*, Vol. 11 (1976) 15-17
- * *Bijbel*. Nieuwe vertaling, op last van het Nederlandsch Bijbel Genootschap bewerkt door de daartoe benoemde commissies; Amsterdam 1951 [en talloze latere drukken]
- * BOCOGNANO, A., *Grégoire le Grand: Morales sur Job*. Troisième partie (Livres XI-XVI). 2 dln.; Parijs 1974v (Sources Chrésiennes 212, 221)
- BOENDERMAKER, J.P., *Drie maal drie is negen*. Een boekje voor gemeentelieden die zich de liturgie eigen willen maken; Den Haag [etc.] 1976
- * BONEBAKKER, E., *Van Sente Brandane*. Naar het Comburgsche en het Hulthemsche handschrift opnieuw uitgegeven. 2 dln.; Amsterdam 1894
- Book of Saints, The*. A dictionary of servants of God canonized by the Catholic Church. Compiled by the Benedictine monks of St. Augustine's Abbey, Ramsgate; London 1989⁵
- * BOSWELL, C.S., *An Irish precursor of Dante*. A study on the vision of heaven

- and hell ascribed to the eighth-century Irish saint Adamnán, with translation of the Irish text; London 1908 (Grimm Library 18)
- BREMOND, C., 'De logica van de narratieve mogelijkheden'; in W.J.M. BRONZWAER, e.a. (eds.), *Tekstboek algemene literatuurwetenschap*. Moderne ontwikkelingen in de literatuurwetenschap geïllustreerd in een bloemlezing uit Nederlandse en buitenlandse publikaties; Baarn 1977, p. 183-207
- BRONZWAER, W.J.M., 'Over het lezen van narratieve teksten'; in IBID., e.a. (eds.), *Tekstboek algemene literatuurwetenschap*. Moderne ontwikkelingen in de literatuurwetenschap geïllustreerd in een bloemlezing uit Nederlandse en buitenlandse publikaties; Baarn 1977, p. 229-254
- BRUEREN, R.J.W., *Metafysiek in meervoud*. De Godsidee en de vraag naar waarheid bij Scotus Eriugena en Hegel. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de wijsbegeerte; Enschede 1991 [diss.]
- CAMPENHAUSEN, H. Freiherr VON, *Die asketische Heimatlosigkeit im altkirchlichen und frühmittelalterlichen Mönchtum*; Tübingen 1930
- CARNEY, J., [bespreking van Selmer's *Navigatio*-editie]; in *Medium Aevum* 32 (1963) 37-44
- * CHAMBERLIN, J., *The Rule of St. Benedict: the Abingdon copy*. Edited from Cambridge, Corpus Christi College Ms. 57; Toronto 1982 (Toronto Medieval Latin Texts)
- CHARLES-EDWARDS, T.M., 'The social background to Irish peregrinatio'; in *Celtica*, Vol. 11 (1976) 43-59
- CLAIJ, K., e.a., *Voedings- en dieetleer voor verpleegkundigen*; Lochem 1979⁷
- * COLGRAVE, B., R.A.B. MYNORS, *Bede's Ecclesiastical history of the English people*. Edited; Oxford 1969 (Oxford Medieval Texts)
- * COUN, T., *De oudste Middelnederlandse vertaling van de Regula S. Benedicti*. With a general introduction in English. Mit einer allgemeinen Einleitung in Deutsch; Hildesheim 1980 (Regulae Benedicti Studia, Supplementa 8)
- CURRAN, M., *The Antiphony of Bangor and the early Irish monastic liturgy*; Blackrock (Ierl.) 1984
- * DAAB, U., *Die Althochdeutsche Benediktinerregel des Cod. Sang. 916*; Tübingen 1959 (Altdeutsche Textbibliothek 50)
- D'ARCY, M.R., *The saints of Ireland*. A chronological account of the lives and works of Ireland's saints and missionaries at home and abroad; Cork [etc.] 1985³
- DAVIES, J.G. (ed.), *A new dictionary of liturgy and worship*; London 1986
- DELANEY, J., *Dictionary of saints*; Kingswood (Surr.) 1982
- * DOOREN, F. VAN, Dante Alighieri: *De goddelijke komedie*. Vertaald, ingeleid en toegelicht; Baarn [etc.] 1987
- DOWLEY, T., A.J. JELSMAN, e.a. (eds.), *Handboek van de geschiedenis van het christendom*; Den Haag 1979 [vert. van: *The history of christianity*; Berkhamsted (Herts.) 1977]
- * DOMBART, B., A. KALB (eds.), *Sancti Aurelii Augustini De civitate Dei*. 2 dln.; Turnhout 1955 (Corpus Christianorum. Series Latina 47-48)
- * DRAAK, A.M.E., B. AAFJES, *De Reis van Sinte Brandaan*. Uitgave, inleiding en commentaar. Herdicht; Amsterdam 1978²
- DUFT, J., 'Iromanie-Irophobie. Fragen um die frühmittelalterliche Irenmission exemplifiziert an St. Gallen und Alemannien'; in *Zeitschrift für schweizerische Kirchengeschichte* 50 (1956) 241-262
- DUMVILLE, D.N., 'Towards an interpretation of Fís Adamnán'; in *Studia Celtica* 12-13 (1977-1978) 62-77
- DUMVILLE, D.N., 'Two approaches to the dating of Navigatio Sancti Brendani'; in *Studi Medievalia*, Serie terza, 29 (1988) 87-102
- * ECO, U., *De naam van de roos*; Amsterdam 1987¹¹ [vert. van: *Il nome della rosa*; Sonzogno (etc). 1983]
- EDEL, D.R., 'De Keltische traditie: de verkenning van de Andere Wereld'; in R.E.V. STUIP, C. VELLEKOOP (eds.), *Visioenen*; Utrecht 1986, p. 98-121 (Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek 6)
- ELLIOTT, A.G., *Roads to paradise*. Reading the lives of the early saints; Hanover (USA) [etc.] 1987
- * ENDEPOLS, H.J.E., *Hrotsvitha van Gandersheim: Leesdrama's*. Vertaald en ingeleid; Utrecht [etc.] 1950 (Monumenta Christiana II, 1)
- ENGEL, J. (ed.), *Großer historischer Weltatlas*. II: Mittelalter; München 1979²
- * EVANS, E., *Sancti Aurelii Augustini Enchiridion ad Laurentium de fide et spe et caritate*; Turnhout 1969 (Corpus Christianorum. Series Latina 46)
- * FARMER, D.H., *The Rule of St. Benedict*. Oxford, Bodleian Library, Hatton 48. Edited; Copenhagen 1968 (Early English Manuscripts in Facsimile 15)
- FIREY, A., 'Cross-examining the witness. Recent research in Celtic monastic history'; in *Monastic Studies* 14 (1983) 31-49
- * FUNK, J., *Des heiligen Papstes und Kirchenlehrers Gregor des Grossen Vier Bücher Dialogen*. Aus dem Lateinischen übersetzt; München 1933 (Bibliothek der Kirchenväter II, 3)
- * GALY, J., *Navigatio Sancti Brendani*. Édition critique de la version

- italienne continué dans le ms. 1008 de la Bibliothèque Municipale de Tours. 2 dln.; Nice 1973 [diss.]³⁶⁶
- * GANTZ, J., *Early Irish myths and sagas*. Translated with an introduction and notes; Harmondsworth 1981 (Penguin Classics)
- GENNEP, A. VAN, *Les rites de passage*. Étude systématique des rites de la porte et du seuil, de l'hospitalité, de l'adoption, [etc.]; Parijs 1909
- GENNEP, A. VAN, *The rites of passage*. Translated. Introduction by SOLON T. KIMBALL; Londen [etc.] 1977³
- GERRITSEN, W.P., 'Zeilen met Sint Brandaan'; in *Spiegel Historiae* 15 (1980) 171-180, 192
- * GERRITSEN, W.P., D.R. EDEL, M. DE KREEK, *De wereld van Sint Brandaan*; Utrecht 1986
- * GILLET, R., A. DE GAUDEMARI, *Grégoire le Grand: Morales sur Job*. Livres I et II. 2 dln.; Parijs 1975² (Sources Chrétiennes 32, 32bis)
- * GODDEN, M., *Aelfric's Catholic homilies*. The second series text; Londen [etc.] 1979 (Early English Text Society)
- * GRAESSE, T., *Jacobi a Voragine Legenda aurea vulgo Historia Lombardica*. Ad optimorum librorum fidem; Osnabrück 1969³ [fotogr. herdr. van: Bratislava 1890³]
- * GRANDGENT, C.H., C.S. SINGLETON, *Dante Alighieri: La divina commedia*. Edited and annotated. Revised; Cambridge (Mass.) 1972³
- GRASSHOFF, H., *Langobardisch-fränkisches Klosterwesen in Italien*; Göttingen 1907 [diss.]
- * GRIGNANI, M.A., C. SANFILIPPO, *Navigatio Sancti Brendani. La navigazione di San Brandano*. Introduzione, trascrizione del testo Veneto e note. Trascrizione del testo Toscano; Milaan 1975
- * GROSJEAN, P., 'Vita Sancti Brendani Clonfertensis e codice Dubliniensi'; in *Analecta Bollandiana* 48 (1930) 99-121
- GUMBERT, J.P., 'Handschrift', 'Handschriftenkunde'; in *Grote Oosthoek Encyclopedie*. Deel 6; Utrecht 1971, p. 667-670
- * HANSLIK, R., *Benedicti Regula*; Wenen 1960 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 75)
- HARMSSEN, G., *Inleiding tot de geschiedenis*; Bilthoven 1968
- HARNACK, A. VON, *Das Mönchtum*. Seine Ideale und seine Geschichte; Giessen 1921⁹⁻¹⁰ [1e dr.: 1880]
- HAUG, W., 'Vom Imram zur Aventure-Fahrt. Zur Frage nach der Vorgeschichte der hochhöfischen Epenstruktur'; in *Wolfram Studien*, Vol. 1 (1970) 264-298
- HAYES, J.H., C.R. HOLLADAY, *Biblical exegesis*. A beginner's handbook; London 1987²
- * HEINISCH, K.J., *Der utopische Staat*; Reinbek bei Hamburg 1960
- * HEIST, W.W., *Vitae sanctorum Hiberniae*. Ex codice olim Salmanticensi nunc Bruxellensi; Bruxelles 1965 (Subsidia Hagiographica 28) [Brandaan: p. 56-78]
- * HENRY, F., *Het Book of Kells*. 126 afbeeldingen in kleur en 75 illustraties in zwart-wit met een toelichting; Utrecht [etc.] 1975 [vert. van: The Book of Kells; Londen 1974]
- HEUSSI, K., H. JURSCH, *Kompendium der Kirchengeschichte*; Tübingen 1981¹⁶
- * HILKA, A., *Drei Erzählungen aus dem didaktischen Epos L'image du monde*. Brandanus, Natura, Secundus; Halle 1928
- * HIRSCH, P., H.-E. LOHMANN, *Die Sächsegeschichte des Widukind von Korvei*. Neu bearbeitet; Hannover 1935⁵ (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum)
- HOENS, D.J., J.H. KAMSTRA, D.C. MULDER, e.a., *Inleiding tot de studie van de godsdiensten*; Kampen 1985 (Inleidingen in de Theologische Studie)
- * HOPPENBROUWERS, H., *La plus ancienne version latine de la vie de S. Antoine par S. Anasthase*. Étude de critique textuelle; Utrecht [etc.] 1960 [diss.]
- HUGHES, K.W., *Church and society in Ireland A.D. 400-1200*. Edited by DAVID DUMVILLE; Londen 1987
- HUGHES, K.W., *The church in early Irish society*; Londen 1980²
- JANSEN, H.P.H., D.J. FABER, J.M. VAN MARREWIJK, *Geschiedenis van de middeleeuwen*; Utrecht [etc.] 1988⁷
- JEDIN, H., K.S. LATOURETTE, J. MARTIN (eds.), *Atlas zur Kirchengeschichte*; Freiburg im Breisgau 1970
- JELSMA, A.J., *De blaffende hond*. Aspecten uit het leven van Wynfreth-Bonifatius (+672-754); Den Haag 1973
- JELSMA, A.J., *Met het oog op de kerk van morgen*. Willibrord en de kerstening van Nederland; Bolsward 1990
- JONG, I.F.J. DE, *Narrators and focalizers*. The presentation of the story in the Iliad; Amsterdam 1987 [diss.]
- * KAR, A. VAN DE, *Joannes Cassianus: Gesprekken (I-X)*. Vertaling en inleiding; Bilthoven 1968

³⁶⁶ In Nederlandse bibliotheken niet beschikbaar.

- KELLY, J.F., 'Hiberno-latin theology'; in H. LÖWE (ed.), *Die Iren und Europa im früheren Mittelalter*. Dln. 2; Stuttgart 1982, p. 549-567
- * KENDRICK, T.D., T.J. BROWN e.a., *Evangeliorum quattuor Codex Lindisfarnensis*. Musei Britannici Codex Cottonianus Nero D. IV permissione Musei Britannici totius codicis similitudo expressa. 2 dln.; Olten [etc.] 1956 [The Lindisfarne Gospels]
- KEYS, A., J. BROŽEK, A. HENSCHER, O. MICKELSEN, e.a., *The biology of human starvation*. 2 dln.; Minneapolis 1950
- KLAUCK, H.J., *Judas - ein Jünger des Herrn*; Freiburg [etc.] 1987 (Quaestiones Disputatae 111)
- KLERK-OPPENHUIS DE JONG, S.I., 'Brandaan en het geloof in Gods genade. Structuuranalyse van het Middelnederlandse gedicht van Sente Brandane'; in *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 104 (1988) 21-51 [oorspr. dokt. skr. RUU]
- KÖTTING, B., *Peregrinatio religiosa*. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche; Regensburg [etc.] 1950 (Forschungen zur Volkskunde 33-35)
- KRENN, E., 'Wer hat Amerika zuerst entdeckt?'; in *Petermanns Geographische Mitteilungen* 94 (1950) 207-211
- * KRUSCH, B., *Ionae Vitae sanctorum Columbani, Vedastis, Iohannis*; Hannover [etc.] 1905 (Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Germanicarum in usum scholarum 37) [=Krusch 1902]
- * KRUSCH, B., *Vitae Columbani abbatis discipulorumque libri duo*; Hannover 1902 (Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Merovingicarum 4) [=Krusch 1905]
- * KURIYAGAWA, F., *The Middle English St. Brendan's confession and prayer*. Edited from the Lambeth Palace Library Ms. 541; Tokyo 1968
- LANGOSCH, K., *"Waltharius"*. Die Dichtung und die Forschung; Darmstadt 1973 (Erträge der Forschung 21)
- * LANGOSCH, K., *Waltharius; Ruodlieb; Märchenepen*. Lateinische Epik des Mittelalters mit deutschen Versen; Basel [etc.] 1956
- LEGOFF, J., *De cultuur van middeleeuws Europa*; Amsterdam 1987⁴ [vert. van: La civilisation de l'occident médiéval; Paris 1984]
- LEGOFF, J., *The birth of purgatory*; London 1984 [vert. van: La naissance du purgatoire; Paris 1981]
- LEMAIRE-MERTENS, M.C.J., *Passions et positions*. Contribution à une sémiotique du sujet dans la poésie lyrique médiévale et langues romanes; Amsterdam 1987 [diss.]
- * *Leven en Regel van den heiligen vader Benedictus*. Uit het Latijn vertaald door de monniken van de St. Paulusabdij van Oosterhout; Roermond [etc.] 1946
- LÉVI, I., 'Le repos sabbatique des âmes damnées'; in *Revue des Études Juives* 25 (1892) 1-13
- LIETZMANN, H., K. ALAND, *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1-2000 nach Christus*; Berlin 1984⁴
- LÖWE, H. (ed.), *Die Iren und Europa im früheren Mittelalter*. 2 dln.; Stuttgart 1982
- * LUCE, A.A., G.O. SIMMS, P. MEYER, L. BIELER, *Evangeliorum quattuor Codex Durmachensis*. Auctoritate Collegii Sacrosanctae et Individuae Trinitatis iuxta Dublin totius codicis similitudinem accuratissime depicti exprimendum. 2 dln.; Olten 1960 [The Book of Durrow]
- * MCCANN, J., *The Rule of St. Benedict*. Translated; Londen 1976² (Spiritual Masters)
- * MACMATHÚNA, S., *Imram Bran*. Bran's journey to the land of the women; Tübingen 1985
- MANITIUS, M., *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. 3 dln.; München 1973-1976 (Handbuch der Altertumswissenschaft IX, 2) [fotogr. herdr. van: München 1911-1931]
- MAURMANN, B., *Die Himmelsrichtungen im Weltbild des Mittelalters*. Hildegard von Bingen, Honorius Augustodunensis und andere Autoren; München 1976 (Münstersche Mittelalter-Schriften 33)
- * MEYER, P., 'Satire en vers rythmiques sur la légende de Saint Brendan'; in *Romania* 31 (1902) 376-379
- MEYER, W., *Die Überlieferung der Deutschen Brandanlegende*. I: Der Prosa-text; Göttingen 1918 [diss.]
- * MIGNE, J.P. (ed.), *Patrologiae cursus completus. Series latina*. 223 dln.; Parijs 1844-1974
- * MÖNNICH, C.W., *Vreemdelingen uit Ierland*. Het leven van Columba van Iona, beschreven door Adamnan, en van Columbanus van Luxeuil, beschreven door Jonas van Bobbio. Ingeleid, vertaald en bewerkt; Amsterdam 1962 (Reidans der Heiligen)
- MOHRMANN, C., *The Latin of Saint Patrick*. Four lectures; Dublin 1961
- * MOLTZER, H.E., *Levens en legenden van heiligen*. Eerste gedeelte: Brandaan en Panthalioen. Naar het Utrechtse handschrift; Groningen 1891 (Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde 45) [Brandaan: p. 1-40]

- * MORIN, G., *Sancti Caesarii Arelatensis Sermones*. Nunc primum in unum collecti et ad leges artis criticae et innumeris mss. recogniti. 2 dln.; Turnhout 1953² (Corpus Christianorum. Series Latina 103-104)
- MULLER, J.W., 'Brandaris en Sint-Brandarius'; in *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 16 (1897) 274-282
- MULLER, J.W., 'Nog iets over Sint-Brandarius'; in *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 18 (1899) 193-199
- MULLER, J.W., 'Sporen van Oudgermaansche en andere overleveringen in Middeleeuwsch-Nederlandsche geschriften'; in *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 30 (1911) 57-80
- * MYNORS, R.A.B., *Cassiodori Senatoris Institutiones*. Edited from the manuscripts; Oxford 1937
- * NOVATI, F., *La Navigatio Sancti Brendani in antico Veneziano*. Edita ed illustrata; Bologna 1973 [fotogr. herdr. van: Bergamo 1892, resp. Bergamo 1896]
- * O'MEARA, J.J., *The voyage of Saint Brendan: journey to the promised land*. Translated with an introduction; Gerrards Cross (Bucks.) 1991⁶
- ORLANDI, I., *Navigatio Sancti Brendani*. Volume I: Introduzione; Milano [etc.] 1968
- * OSKAMP, H.P.A., *De Reis van Sente Brandane*. Naar de versie in het Comburgsche handschrift. Met inleiding en aantekeningen; Zutphen 1971 (Klassiek Letterkundig Pantheon 189)
- * OSKAMP, H.P.A., *The Voyage of Máel Dúin*. A study in early Irish voyage literature, followed by an edition of Imram curaig Máele Dúin from the Yellow Book of Lecan in Trinity College, Dublin; Groningen 1970 [diss.]
- OTTEN, W., *The anthropology of Johannes Scottus Eriugena*; Amsterdam 1989 [diss.]
- PATCH, H.R., *The Other World*. According to descriptions in medieval literature; Cambridge (Mass.) 1950
- PEETERS, L., 'Brandanprobleme'; in *Leuvense Bijdragen* 59 (1970) 3-27
- PEETERS, L., 'De Reis van Sente Brandane, v. 137-260'; in *Leuvense Bijdragen* 59 (1970) 28-40
- * PEGON, J., *La foi chrétienne*. De vera religione; De utilitate credendi; De fide rerum quae non videntur; De fide et operibus. Texte de l'édition Bénédictine. Introductions, traduction et notes; Parijs 1951 (Oeuvres de Saint Augustin I, 8)
- * PETSCHENIG, M., *Iohannis Cassiani Conlationes XXIIII*; Wenen 1886 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 13/2)
- PLUMMER, C., 'Some new light on the Brendan legend'; in *Zeitschrift für Celtische Philologie* 3 (1905) 124-141
- *(a) PLUMMER, C., *Bethada náem nÉirenn*. *Lives of Irish saints*. Edited from the original mss. with introduction, translation, notes and glossary. 2 dln.; London 1968² [fotogr. herdr. van: Oxford 1922. Brandaan: I, p. 44-95 resp. II, p. 44-92]
- *(b) PLUMMER, C., *Vitae sanctorum Hiberniae*. 2 dln.; London 1968² [fotogr. herdr. van: Oxford 1910. Brandaan: II, p. 270-292]
- * POPE, J.C., *The homilies of Aelfric*. A supplementary collection. Being twenty-one full homilies of his middle and later career, for the most part not previously edited, with some short pieces, mainly passages added to the second and third series. Edited from all the known manuscripts. With introduction, notes, Latin sources and a glossary. 2 dln.; Oxford 1967v (Early English Text Society 259, 260)
- PRINZ, F., 'Peregrinatio, Mönchtum und Mission'; in H. FROHNES (ed.), *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte*. II, 1: Die Kirche des früheren Mittelalters; München 1978, p. 445-465
- * PRIOR, O.H., *L'image du monde de Maître Gossouin*. Rédaction en prose; Lausanne 1913
- * RAU, R., *Briefe des Bonifatius*. *Willibalds Leben des Bonifatius*. Nebst einigen zeitgenössischen Dokumenten; Darmstadt 1968 (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr vom Stein-Gedächtnis-Ausgabe IVb)
- * RAUGEI, A.M., *La navigazione di San Brandano*. Versione italiana del ms. Bologna, Bibl. Univ. 1513; Fasano di Puglia 1984³⁶⁷
- REAMES, S.L., *The Legenda aurea*. A reexamination of its paradoxical history; Madison (Wisc.) 1985
- REENDERS, H., *Een vergelijkende en critische beschouwing van de methode der Iro-Schotse zending en die van Bonifatius*; Kampen 1967 [doks. skr. ThUK]
- * RUHE, E., *Benedeit: Le voyage de Saint Brendan*. Übersetzt und eingeleitet. Unter Mitarbeit von BARBARA BECK und STEPHANIE LIPPERT; München 1977 (Klassische Texte des romanischen Mittelalters in zweisprachigen Ausgaben 16)

³⁶⁷ In Nederlandse bibliotheken niet beschikbaar.

- * SALMON, P., *Oratio Sancti Brendani*; Turnhout 1977 (Corpus Christianorum. Series Latina 47)
- * *Sankt Brandans Seefahrt*; Wiesbaden 1969 [fotogr. herdr. van de originele uitgave van ANTON SORG, Augsburg 1476]
- SCHÄFERDIEK, K., 'Die Grundlegung der angelsächsischen Kirche im Spannungsfeld insular-keltischen und kontinental-römischen Christentums'; in IBID. (ed.), *Die Kirche des früheren Mittelalters*; München 1978, p. 149-191
- * SCHMITZ, P., *Sancti Benedicti Regula monachorum*. Textus critico-practicus sec. cod. Sangall. 914, adiuncta verborum concordantia. Addita CHRISTINAE MOHRMANN enarratione in linguam S. Benedicti; Maredsous 1955²
- * SCHRÖDER, C., *Sancti Brandan*. Ein lateinischer und drei deutsche Texte; Erlangen 1871
- SELMER, C., 'Die Herkunft und Frühgeschichte der Navigatio Sancti Brandani'; in *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* Vol. 67 (1956) 5-17
- * SELMER, C., *Navigatio Sancti Brandani Abbatis*. From early Latin manuscripts. Edited with introduction and notes; Notre Dame (Ind.) 1959 (Publications in Mediaeval Studies 16)
- * SELMER, C., 'The Lisbon Vita Sancti Brandani Abbatis. A hitherto unknown Navigatio-text and translation from Old-French into Latin.'; in *Traditio* 13 (1957) 313-344
- SEVERIN, T., *The Brendan voyage*; London 1978
- SHARPE, R., *Medieval Irish saints*. An introduction to Vitae sanctorum Hiberniae; Oxford 1991
- * SHORT, I., B. MERRILEES, *Le voyage de Saint Brendan par Benedeit*. Texte et traduction. Introduction et notes; Parijs 1984
- * SHORT, I., B. MERRILEES, *Benedeit: The Anglo-Norman voyage of St. Brendan*. Edited; Manchester 1979
- * SIMMLER, F., *Aus Benediktinerregeln des 9. bis 20. Jahrhunderts*. Quellen zur Geschichte einer Textsorte; Heidelberg 1985 (Germanische Bibliothek 7)
- * SIZOO, A., G.C. BERKOUWER, *Augustinus over het Credo*. Het Enchiridion en andere geschriften over het apostolisch symbool. Vertaald en ingeleid; Kampen z.j. [1941]
- * STOKES, W., 'The voyage of Snedgus and Mac Riagla'; in *Revue Celtique* 9 (1888) 14-25
- * STOKES, W., 'The voyage of the Húi Corra'; in *Revue Celtique* 14 (1893) 22-69
- STRIJBOSCH, C., 'Een reis naar inzicht. De Reis van Sint Brandaan tegen de achtergrond van twaalfde-eeuwse theologische opvattingen over zonde en genade'; in *De nieuwe taalgids* 81 (1988) 526-543
- * SULLIVAN, E., *The Book of Kells*. Described. With 24 colour reproductions from the original pages; Londen [etc.] 1952²
- Syllabus inleiding Middeleeuws Latijn*; Amsterdam z.j. [1991] (Seminarium voor Middeleeuws Latijn, Universiteit van Amsterdam)
- * THORPE, B., *The Sermones catholici or Homilies of Aelfric*. In the original Anglo-Saxon, with an English version. 2 dln.; Londen 1844vv
- * TIERNEY, J.J., *Dicuilii Liber de mensura orbis terrae*. Edited. With contributions by L. BIELER; Dublin 1967 (Scriptores Latini Hiberniae 6)
- TOLKIEN, J.R.R., 'Imram'; in *Time & Tide* 3 december 1955, p. 1561
- TURNER, V., *The ritual process*. Structure and anti-structure; Ithaca (N.Y.) 1985⁴
- * UNGER, C.R., *Heilagra manna sögur*. Fortaellinger og legender om hellige maend og kvinder. 2 dln.; Christiana 1877 [Brandaan: I, 272-275]
- * VENDRYES, J., 'Aislingthi Adhamnáin d'après le texte du manuscrit de Paris'; in *Revue Celtique* 30 (1909) 349-383
- * VILLARI, P., *Antiche leggende e tradizione che illustrano La Divina Commedia*. Precedute da alcune osservazioni; Pisa 1865 [Brandaan: p. 82-109]
- * VOGÜÉ, A. DE, P. AUTIN, *Grégoire le Grand: Dialogues*. 3 dln.; Parijs 1978vv (Sources Chrésiennes 251, 260, 265)
- * VOGÜÉ, A. DE, J. NEUFVILLE, *La Règle de Saint Benoît*. 2 dln.; Parijs 1972 (Sources Chrésiennes 181, 182)
- WAHLGREN, E., *The Vikings and America*; London 1986
- * WAHLUND, C., *Die altfranzösische Prosaübersetzung von Brandans Meerfahrt nach der Pariser Hdschr. Nat. Bibl. fr. 1553*; Genève 1974 [fotogr. herdr. van: Uppsala (etc.) 1900]
- * WAHLUND, C., 'Eine altprovenzalische Prosaübersetzung von Brandans Meerfahrt'; in *Beiträge zur romanischen und englischen Philologie*. Fs. Wendelin Foerster; Halle 1902, p. 175-198
- * WAHLUND, C., 'Ein norwegisch-islandisches Brendan-Fragment'; in IBID., *Die altfranzösische Prosaübersetzung von Brandans Meerfahrt nach der Pariser Hdschr. Nat. Bibl. fr. 1553*; Genève 1974 [fotogr. herdr. van: Uppsala (etc.) 1900]
- * WALKER, G.S.M., *Sancti Columbani opera*. Edited; Dublin 1957 (Scriptores

- Latini Hiberniae 2)
- WALSH, M., *Butler's Lives of the saints*. Concise edition; Melbourne 1985
- * WARNER, G.F., *The Stowe Missal*. Ms. D.II.3 in the library of the Royal Irish Academy, Dublin. Edited. 2 dln.; Londen 1906-1915 (Henry Bradshaw Society 31, 32)
- * WARREN, F.E., *The Antiphonary of Bangor*. An early Irish manuscript in the Ambrosian library in Milan. 2 dln.; Londen 1893vv (Henry Bradshaw Society 4, 10)
- * WARREN, F.E., J. STEVENSON, *The liturgy and ritual of the Celtic church*; Woodbridge (N.H.) [etc.] 1987² [1e dr.: Oxford 1881]
- * WATERS, E.G.R., *The Anglo-Norman voyage of St. Brendan by Benedeit*. A poem of the early twelfth century. Edited with introduction, notes and glossary; Oxford 1928
- * WATERS, E.G.R., *An old Italian version of the Navigatio Sancti Brendani*. Edited; Oxford [etc.] 1931
- WATHEN, A.G., *Silence*. The meaning of silence in the Rule of St. Benedict; Washington (D.C.) 1973 (Cistercian Studies 22) [oorspr. diss. Ottawa 1971]
- * WEBB, J.F., 'The voyage of St. Brendan'; in D.H. FARMER (ed.), *The age of Bede*; Harmondsworth 1988³ (Penguin Classics)
- WEGMAN, H.A.J., *Geschiedenis van de eredienst in het westen en in het oosten*. Een wegwijzer; Hilversum 1976
- WEGMAN, H.A.J., *Riten en mythen*. Liturgie in de geschiedenis van het christendom; Kampen 1991
- * WEIDINGER, E., e.a., *Legenda aurea. Das Leben der Heiligen*; Asschaffenburg 1986
- * WEILER, A.G., *Willibrords missie*. Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw. Met een vertaling van de belangrijkste bronnen door P. BANGE; Hilversum 1989
- * WIJDEVELD, G., *Aurelius Augustinus: De stad van God*. Vertaald en ingeleid; Baarn [etc.] 1983
- * WINTERFELD, P. VON, *Hrotsvithae Opera*; Hannover 1965 (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum)
- WIT, H. DE, *Contemplatieve psychologie*; Kampen 1987
- * ZAENKER, K.A., *Sankt Brandans Meerfahrt*. Ein lateinischer Text und seine drei deutschen Übertragungen aus dem 15. Jahr-hundert; Stuttgart 1987 (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik 19)
- ZIMMER, H., 'Keltische Beiträge II: Brendans Meerfahrt'; in *Zeitschrift für deutsches Alterthum und deutsche Litteratur* Vol. 33 (1889) 129-220, 257-338

REGISTER

Het register heeft betrekking op zowel zaken als namen (van personages en auteurs) en verwijst naar de tekst van de eerste vijf hoofdstukken en naar alle voetnoten, maar niet naar de tekst van de Bijlagen.

- Abt 28, 33, 34, 37, 39, 49
 Adomnan 65
 Aidan 19
 Ailbe 82
 Akteurs 37
 Allegorie 9
 Alta 65
 Altraige 65
 Antifoon 15
 Antiphonary of Bangor 15
 Antonius 18
 Arnold, M. 31
 Ascese 17, 22, 39, 47
 Athanasius 27
 Augustinus 44
 Auxerre 82
 Bal, M. 9
 Barinthus 28, 34, 36, 40, 66
 Beda 26
 Beda Venerabilis 45
 Benedeit 29
 Biegel, P. 31
 Bieler, L. 13
 Bieler 65
 bijbelcommentaren 15
 Bijbellesing 15, 47
 Bobbio 19
 Bonifatius 17
 Boswell, C.S. 26
 botenbouw 20, 33, 36, 38, 70
 Brandaan 8, 18, 22, 25, 26, 28-30, 33,
 34, 36-38, 40, 42, 46,
 49, 65, 69, 82
 Brandaan. 34
 Brandaan-traditie 7, 22
 Ierse wortels 25, 47
 Latijnse traditie 28
 oosterse wortels 38
 Brandaris 23
 Brendan Mountain 70
 Caesarius van Arles 45
 Campenhausen, H. von 17
 Carney, J. 25, 29, 33, 65, 66
 Carney 66
 Clonard 65
 Clonfert 65
 cogitatio 18, 38
 Collecta 15
 Columba 17, 19
 Columbanus 19, 45
 Cormac 7, 18
 Cursus psalmodiarum 15
 Dante 44, 46, 49
 Dicuil 16, 20, 33
 Dingle 70
 Divina Commedia 44
 Draak, A.M.E. 25, 30
 Drumcullen 66
 Duivel 72
 Dumville, D.N. 65
 Dunslaughlin 93
 Edel, D.R. 26
 Eiland met de Vier Hekken 91
 Eiland van Ailbe 23, 28, 33, 34, 39
 Eiland van de Betoverde Kat 73
 Eiland van de Drie Koren 34, 42, 43, 85
 Eiland van de Klagers 42
 Eiland van de Lachers 42, 91
 Eiland van de Schapen 38
 Eiland van de Smeden 37, 38
 Eiland van de Vogels 35
 Eiland van de Woeste Smeden 98
 Ekkehard I 21
 Elia 40
 Elliott, A.G. 8, 26
 Emly 82
 Enda 29
 Eoganacht 65
 Epifanie 85
 Evagrius 27
 Faremoutiers 93
 Faröer 75, 77
 Feesten 35, 40, 47, 88, 100
 feit-verdichtsel 8-10
 Filid 14, 25
 Findlug 65
 Firey, A. 13
 Fís Adamnáin 26, 43
 Fís Fursa 26
 Fokalisatie 10, 35, 36
 Frankische monniken 19
 Fromond van Tegernsee 21
 Gallus 16, 19
 Gennep, A. van 40
 Gerritsen, W.P. 13
 Getijden 15, 29, 35, 47
 Gidsen 39, 49
 Godiva, Lady 40
 Gorze-reformatie 20, 22
 Gougaud, L. 14
 Graduale 92
 Gregorius de Grote 27, 44
 griffioen 95
 Hamel, A.G. van 25
 Heiligenlevens 8, 26, 30, 38, 41
 Hel 37, 41, 42, 44, 46
 Hemel 41, 42
 Hesuchia 17, 37
 Hiëronymus van Stridon 17, 27, 28, 102
 Hond 39
 Hrotsvitha van Gandersheim 21
 Hughes, K.W. 13
 Hymne 15
 Iers klooster 66
 Ierse kerk 13, 14
 Ierse zwerflust 16
 Immram 25, 26
 Iona 19
 Jacobus de Voragine 30
 Jasconius 15, 35, 39, 76
 Johannes Cassianus 17, 27
 Johannes Scotus Eriugena 19

- Judas Iskariot 34, 37, 39, 40, 42, 43,
46, 49, 101
- Judas, 37
- Judas-traditie 44
- Keller, H. 23
- Killarney 65
- Killbarron 66, 69
- Klauck, H.J. 101
- Kluizenaar van Tory 102
- Konventies 11
- koren, drie 34, 37, 39
- Kuitert, H.M. 11
- L'image du monde 31
- Laatkomers, drie 37, 39, 42, 48
- Land der Zaligen 43
- Latijnse traditie 28
- Laus perennis 15, 42, 92
- Legenda aurea 30
- LeGoff, J. 17, 21, 44-46, 49
- Lérins 82
- Leviathan 100
- Lindisfarne 19
- Liturgie 35, 37, 47
- Gallicaanse liturgie 14
 - keltische liturgie 14, 15, 29,
47, 79
 - Mozarabische liturgie 14
 - Romeinse liturgie 14
- liturgische kleuren 92
- Loch Léin 65
- Lotharingen 13, 20, 29, 33
- Lucifer 78
- Luxeuil 19
- Máel Dúin 91, 96, 98, 102
- Martinus van Tours 17, 27
- Mernoc 28, 38, 66
- Methode 8
- Mis 15, 76
- More-motief 38
- Narratieve analyse 9, 11
- gebeurtenis-niveau 10
 - geschiedenis-niveau 36
 - tekst-niveau 10, 33
 - verhaal-niveau 10, 34
- Narratieve tekst 11
- Navigatio Sancti Brendani abbatís 7,
11, 15, 30, 47
- datering 13, 29, 33, 65
 - handschriften 28
 - Ierse wortels 33
 - volkstaal-traditie 29
 - volkstaal-tradities 30
- Navigatio-vertaling 12, 51
- Niall of the Nine Hostages 66
- Objektiviteit 9
- oblatio 104
- Omofagie 83
- Oosterse motieven 28
- opus Dei 67
- opus manuum 67
- Orale traditie 25, 27
- common narrative grammar 27
- Oratio communis 15
- Oratio Sancti Brendani 31, 89
- Orlandi, I. 29
- Otherworld 26, 34, 45, 49
- Ottoonse renaissance 21
- Ottoonse stelsel 21, 22
- Papar 16
- Paphnutius 18, 27
- paradijs 8, 39, 40
- Beloofde Land 28
 - gelukkig eiland 25
 - terra deserta 8
 - terra repromissionis 8, 36, 37,
40, 47, 82, 94
- Paruchia-structuur 13
- Patrick 13, 82, 93
- Paulinus van Nola 17
- Paulus de Kluizenaar 28, 34, 37, 39,
40, 49, 102, 104
- Pelagius 16
- Peregrinatio 7, 29, 36, 47
- doel 16
 - maatschappelijke achtergrond 18
 - motieven 18
 - over Atlantische Oceaan 16
 - over kontinent 18
- Personages 34
- Plummer, C. 66
- Purgatorium 43-45, 49
- Regula Benedicti 11, 17, 19, 29, 33,
47, 48, 69, 70, 82, 84,
103
- Regula Columbani 15, 20, 79
- Reis van Sinte Brandaan 23, 30
- Rite de passage 40, 48
- Ruimte 35-37, 48
- Salische keizers 21
- Hendrik de Vogelaar 21
 - Otto I, II en III 21
- Sankt Gallen 19
- Scalta 39, 91
- Scotti 22
- scriptoria 14
- Sechnall 15, 93
- Selmer, C. 7, 10, 51, 53, 63
- Selmer 65
- sensus spiritualis 9
- Severin, T. 8, 11, 20, 37, 70
- Sikkens Foundation 23
- Slaapverwekkende bron 39
- Smeden 37, 98
- Sprekende vogel 34, 37, 39, 49, 78
- Stabilitas loci 20, 29, 42
- Stowe Missal 15
- Symbolische dood 39
- Tijdsaanduidingen 35, 36, 48
- Tolkien, J.R.R. 31
- Tralee 65
- Tuam 65
- Turner, V. 40
- Úi Corra 91, 96
- Ulster Cycle 16
- Vasten & fysiologie 17
- Verhaalritme 35
- Vertelniveau 34
- Vertelperspektief 33, 34
- Verzorger 37, 39, 49
- verzorger, 34
- Vikingen 7, 20, 22
- Visioen van Drythelm 45
- Visioen van Fursa 26, 43, 45
- Visioenen 26
- Vita Antonii 27
- Vita Brendani 8, 28, 65, 107
- datering 28
- Vita Columbae 7, 16, 77
- Vita Columbani 7
- Vita Endae 69
- Vita Malchi 27
- Vita Onuphrii 27
- Peregrinatio Paphnutii 27
- Vita Pauli 17, 27, 28, 102
- Vivarium 40
- Vogels 37
- Volgorde 34
- Volkstaal-tradities 28
- Vrouwen 38

Walahfrid Strabo 16
Weg 8, 35, 36, 38, 41, 47, 48
Widukind van Korvey 21
Willibrord 104
Windrichtingen 37, 42, 44
Xeniteia 17
Zee van Glas 96
Zee van Wolken 96
Zeebeesten 37
Zimmer, H. 29
Zuil in zee 38